

Gesta XVI (2017), 71–114.

GESTA MŰHELY

*CUI DONO LEPIDUM NOVUM LIBELLUM?**

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ EGY, A RÓMAI URALOM ALATT ÁLLÓ KIS-ÁZSIA TÖRTÉNETÉT FEL-
DOLGOZÓ MONOGRÁFIA MEGÍRÁSÁRÓL

(Szlávik Gábor, Görög városok a római Kis-Ázsiában: Gazdaság és társadalom, városi önkormányzat és tartományi igazgatás Kis-Ázsiában a keresztény közösségek megszilárdulásának idején I–III kötet, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2014; pp. 1072 [ISBN 978-615-5216-57-2])

Szlávik Gábor Tibor

Miskolci Egyetem BTK, Ókortörténeti, Muzeológiai és Művelődéstörténeti Tanszék, 3515 Miskolc-Egyetemváros
gabor2012szlavik@gmail.com

Egy fennállásának huszadik évfordulóját ünneplő folyóirat hasábjain publikálva, egy személyes megjegyzéssel kezdeném. Azzal, hogy magam is egyike voltam azoknak, akik már az első számban is cikket adhattak le a miskolci történészek 1997 óta létező folyóiratába, a GESTA-ba. Azután a későbbi évek során is néha ott szerepelt a nevem a folyóirat szerzői között. Már csak ezért is örömmel teszek eleget annak a felkérésnek, hogy egy hosszabb tanulmányt írjak az ME BTK Történettudományi Intézetének gondozásában megjelenő periodika, a most már két évtizedes múlttra visszatekintő GESTA számára.

Húsz évvel ezelőtt komoly segítséget jelentett nekem az, hogy a GESTA szerkesztői lehetővé tették, hogy az akkor induló miskolci történész-folyóirat hasábjain megjelenhessen egy hosszabb tanulmányom.¹ Később könyv lett ebből.² Erre való emlékezéssel közölnék itt egy *kutatói beszámolót*. Ebben egy másik könyv megszületésének körülményeit beszélném el. Ennek a munkának a létrejötté azonban már kezdetétől fogva a végéig a Miskolci Egyetemhez kapcsolható.

*

* Catull(us) I,1 ['Szép, új könyvem kinek adjam?']

¹ *"O novum atque inauditum ad principatum iter!": Traianus útja a hatalomba – Egy antik "rendszerváltás" története*. Első rész, GESTA I,1 (1997), 6–35.

² *Traianus útja a hatalomba: egy antik rendszerváltás* [a borítón, majd a címlapon is így!] *története*, Budapest, Új Mandátum Kiadó (ÚMK; a Kréné c. sorozat 7. kötete), 2006, pp. 338 (ISBN:963 9609 25 0).

Az ME BTK Történettudományi Intézetének oktatójaként a 2011. február 1. és 2012. január 31. közötti időszakban alkotói szabadságon voltam. Az alkotói szabadságot engedélyező, s egyben annak feltételeit is meghatározó iratban (H/1572-1/2010) kitűzött cél az volt, hogy alkotói szabadságom ideje alatt elkészítsem egy további szakmai pályafutásomat is meghatározni hivatott, *egyetemi segédkönyvnek is alkalmas munka* (monográfia) kéziratát.

* *

A kézirat időre elkészült. Az anyaggyűjtés során beállott módosulások következtében azonban már ez, a 2012. február 1-jén leadott kézirat is az eredeti célkitűzésekhez képest közel háromszoros terjedelművé vált. Ez közelebbről azt jelentette, hogy egy éves alkotói szabadságom ideje alatt nem csak a római Nyugat-Kis-Ázsia történetét feldolgozó munkát végeztem el, hanem vizsgálat alá vettem, majd munkámban feldolgoztam a római uralom alatt álló teljes kis-ázsiai térség történetét. Vagyis az akkor lezártként szánt kézirat már a Közép- és Kelet-Anatóliában kialakított római tartományok társadalmának és gazdaságának, városi önkormányzatának és tartományi igazgatásának (stb.) a történetét is tartalmazta a Kr. e. II–I., valamint a Kr. u. I–III. századot átfogó időszak során.

Ezt az eljárást az általam gyűjtött anyag bőséges volta indokolta. Az alkotói szabadságom lezárulását követő hónap végén (2012 februárjában) azután ennek az anyagnak az alapján tartottam meg kollégáim, az ME BTK Történettudományi

Intézetének munkatársai előtt a kutatási beszámólót.

Az addig elvégzett munka nagyságának érzékeltetésére néhány számszerű adatot hoznék fel itt. A már akkor (2012 februárjában) is több mint 500 lap terjedelmű kéziratban belül 11 oldalt foglalt el a rövidített formában hivatkozott irodalom, és további 46 lapnyi terjedelmű lett a válogatott bibliográfia. Ez mindösszesen 57 oldal. (Természetesen már akkor sem alkották a bibliográfiai apparátus részét a kézirat elkészítéséhez felhasznált antik auktorok.) A munka úttörő jellegének megfelelően az akkori bibliográfiai hivatkozások is között mindössze 5 magyar nyelvű tétel volt található. Ebből 2 földrajzi, 1 botanikai tárgyú munka. A kéziratban akkor mindössze 2 olyan magyar nyelvű tétel szerepelt, melyeket – többé-kevésbé hasznosítható módon – az általam vizsgált témák körébe lehetett sorolni.

* * *

A kézirat egészének újraolvasására a kutatási beszámólót közvetlenül megelőző időszakban került sor. Az újraolvasás már csak kényszerűen is kiváltotta a korrekciót.

Igazából ekkor történt, hogy a terv megelevenedett, majd elkezdett önálló életet élni. Ebben nagy segítségemre volt 2013 késő telén tett németországi kutatóútam.

A 2012 februárjának vége és 2013. május 30. között (ekkor adtam le a Miskolci Egyetemi Könyvkiadó szerkesztőjének a véglegesnek szánt kéziratot) munkám érdemi változtatások további során ment át. Ez kisebb-nagyobb bővítéseket eredményezett. A kéziratban belül eszközölt változtatások sora, elsődlegesen már csak stiláris változtatások sora, azután tovább folytatódott a szerkesztővel együtt végzett közös munka alatt; közelebről a szerzői korrekció elvégzése során. 2014 tavaszára, amikor is nyomtatott könyv formáját öltötte a korábbi kézirat, a három kötetben megjelent munka terjedelme már elérte a 1072 lapot. Ebből 15 oldalt foglal el a rövidített formában hivatkozott irodalom, és további 120 lapnyi terjedelmű lett (az egy oldalon internetes linkeket is tartalmazó) válogatott bibliográfia. Vagyis a korábbi 57 oldalhoz képest most már 135 lap terjedelmű lett a könyv bibliográfiai apparátusa.³

³ L. ehhez a könyvem harmadik kötetében, a kötet vége felé található tartalomjegyzéket: 931–945., ill. 946–1062. Mindezek kiegészítéseképpen l. még 1063–1066 (*Másodlagos közlések alapján felhasznált és hivatkozott irodalom*); továbbá 1066 (*Internetes linkek*). – Könyvem teljes tartalomjegyzékét tanul-

A téma egészének monografikus feldolgozása révén egy, Magyarországon mindenképpen egyedülálló munka született: a római uralom alatt álló Kis-Ázsia társadalom- és gazdaságtörténetének, valamint igazgatástörténetének a feldolgozása – a kezdetektől, *Asia* provincia kialakításától (Kr. e. 133–129/128) egészen a dominatus kezdetének időszakáig (Kr. u. 284/285).

Könyvem megírása során hangsúlyosan törekedtem arra, hogy a rendelkezésünkre álló epigráfiai és numizmatikai anyag tükrében, de kiváltképp a nagyszámú hivatalos és magánfelirat tükrében, megjeleníthessem a római Kis-Ázsia önkormányzatú városi közösségeinek mindennapi életét.

*

Az alábbiakban részletesebben is ismertetném az elvégzett munkákat: közelebről a kutatómunka során feldolgozott anyag csoportosításának, illetve kidolgozásának főbb szempontjait.

Témák sokaságára nem térhettem ki itt. Ezekről könyvem jelen tanulmányhoz is mellékelt tartalomjegyzékéből (l. a *XI.* számú *Függelék*) szerzhet tudomást az olvasó.

I.1–5.: A kutatási program célkitűzései – a téma felvetés, illetve a téma kidolgozására tett kísérlet jogosultsága

Általános szempontok (I.1–2.)

Az Imperium Romanumon belüli Kelet kutatása (talán Aegyptus provincia egyedüli, ám ott is csak részbeni kivételével) a mindenkor magyar ókortudomány mostohagyermekének számított. A témában magyar nyelven rendelkezésünkre álló egyetlen összefoglaló jellegű munka meglehetősen régi. Emellett pedig – ahogy a mű eredeti kiadásának, illetve magyar nyelvre történt fordításának éveiből is érzékelhető – számos szemléleti problémával terhelt: A. B. RANOVICS: *A római birodalom keleti tartományai*, Budapest, Akadémiai kiadó, 1956 (orosz eredeti: 1949).

Ranovics munkájából értelemszerűen hiányzik a könyv megjelenése óta eltelt bő hatvan év régészeti leleteinek feldolgozása,⁴ ahogy hiányzik

mányom végén, az első *Függelék*ben (*XI.*) adom.

⁴ Az egykor római uralom alatt álló kis-ázsiai térségen belül különösen Nyugat-Anatóliában (Bithyniában és Asia provincia területén), valamint Délnyugat-Antóliában (Lykia-Pamphylia kettős tartomány területén) folytak hosszú évtizedekre visszatekintő, folyamatos régészeti feltárások – egészen a 2016-os év

őszéig (a török–oszlák diplomáciai viszony feszültté válásáig). Elsődlegesen azért itt, mert ezek, a Török Köztársaságon belül többnyire jó logisztikai viszonyokkal rendelkező kis-ázsiai régiók már a hellénisztikus korban is igen sűrű városi hálózattal bírtak. A XIX. század második felétől, közelebről pedig 1895 óta itt kiemelt jelentőségű régészeti projekt lett a nagy múltú nagyváros, az Asia provincia tartományi székhelyéül is szolgáló Ephesos feltárása: l. külön ehhez *Forschungen in Ephesos*; Bd. I (1906) – Bd. VI,2 (2016). Vö. ehhez Dieter KNIBBE – Wilhelm ALZINGER, *Ephesos vom Beginn der römischen Herrschaft in Kleinasien bis zum Ende der Prinzipatzeit*. In: ANRW II 7,2: Provinzen und Randvölker: Griechischer Balkanraum; Kleinasien [Forts.], Berlin – New York 1980, 748–830; külön. 811–830 (B. Archäologischer Teil; W. Alzinger) és újabban Dieter KNIBBE: *Ephesos – Geschichte einer bedeutenden antiken Stadt und Portrait einer modernen Großgrabung im 102. Jahr der Wiederkehr des Beginnes österreichischer Forschungen (1895–1997)*. Peter Lang [Verlag], Frankfurt am Main 1998. Ez utóbbihoz l. még Gilbert WIPLINGER – Gudrun WLACH: *Ephesos – 100 Years of Austrian Research* (Published by Österreichisches Archäologisches Institut; with contribution by Kurt Gschwantler), Böhlau Verlag, Vienna–Cologne–Weimar 1996.

– [2] Az ugyancsak újabban megjelent, jelentős vagy jelentősebb munkák közül való Friedmund HUEBER: *Ephesos – gebaute Geschichte*, Verlag Philipp von Zabern (Zaberns Bildbände zur Archäologie, Sonderbände der Antiken Welt), Mainz [am Rhein] 1997. és Anton BAMMER: *Forschungen im Artemision von Ephesos von 1976 bis 1981*, Anat. St. XXXII (1982), 61–87., ill. Anton BAMMER – Ulrike MUSS, *Das Artemision von Ephesos – Das Weltwunder Ioniens in archaischer und klassischer Zeit*, Verlag Philipp von Zabern (Sonderbände der antiken Welt/Zaberns Bildbände zur Archäologie), Mainz am Rhein 1996.

– [3] Az északnyugat-kis-ázsiai (Phrygiában), valamint a Pisiádiát is magában foglaló kettős tartomány, Lykia–Pamphylia területén napjainkban is folyó régészeti feltárásokhoz újabban l. Klaus RHEIDT (szerk.): *Aizanoi und Anatolien – Neue Entdeckungen zur Geschichte und Archäologie im Hochland des westlichen Kleasiens*, (Zaberns Bildbände zur Archäologie/Sonderbände der antiken Welt), [Verlag] Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2010., ill. Havva İŞKAN–Christof SCHULLER–Şevket AKTAŞ–Denise REITZENSTEIN–Andrea SCHMÖLDER–VEIT–Mustafa KOÇAK (szerk.): *Patara – Lykiens Tor zur römischen Welt* (Zaberns Bildbände zur Archäologie/Sonderbände der antiken Welt), [Verlag] Philipp von Zabern = WBG (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), Darmstadt 2016.

– [4] Itt jegyezném meg, hogy a kevésbé ismert Aizanoi a mai Törökország területén az egyik legjelentősebb régészeti lelőhely. Az ókori Rhyndakos forrásfolyójának, a Penkalasnak (mai nevén: Kocaçay) a völgyében létrejött város, Aizanoi története igazi sikertörténet. A Kr. u. I. század derekán megindult fellendülés itt az Antoninuszok korában is töretlenül folytatódott. A Kr. u. II. század második negyedében fejezték be az Aizanoi díszének számító, monumentális Zeus-templomot. Kr. u. 157-ben pedig egy ma is használatban levő híd épült a város folyóján, a Penkalason, és gátakkal erősítették meg a folyó partjait. Ugyancsak ekkor, Kr. u. 160 után kezdődött a Kis-Phrygia (*Phrygia Epiktétos*) területére eső Aizanoiban a színház építése, amelyet – szokatlan módon – összekötöttek a közeli stadionnal. Közél ebben az időben épült Aizanoiban egy, a fürdőt és a gymnasiont is magában foglaló kiterjedt épületegyüttes (*thermagymnasion*), valamint az a vízvezeték, amelynek nyilván a fürdő vízellátását kellett biztosítani.

annak az epigráfiai és numizmatikai anyagnak a feldolgozása is, amely a múlt század negyvenes éveinek vége óta került elő a római Kis-Ázsia egykori területén. Ráadásul a szovjet kutatótól közölt anyag egésze nem csak a feldolgozás szempontjait tekintve elavult; az egyes résztemák megjelenítésének módszere sem felel meg a jelen kor igényeinek. Ez a megállapítás Ranovics munkájának valamennyi fejezetére, azon belül pedig az ugyancsak vizsgálata tárgyává tett kis-ázsiai régió valamennyi tartományára is vonatkozik.⁵

(I.2.) Egy Ranovics korábbi munkájának kiváltására hivatott, szemléletében és tényanyagában egyaránt modern összefoglalás hazai szükségessége tehát vitán felül áll – illetve állt, akkori megítésem szerint. Úgy véltem, hogy egy ilyen, a Kr. u. I–III. századi római Kis-Ázsia görög városi közösségeinek történetét (mindenekelőtt gazdaság- és társadalomtörténetét, de az Anatóliai-félszigeten kialakított római tartományok igazgatástörténetét is) sokoldalúan megjeleníteni kívánó monografikus feldolgozás nyilván a hazai felsőoktatásnak is hasznos segédkönyve lehetne. Ennek megfelelően igyekeztem elkészíteni egy, a római Kis-Ázsia történetével foglalkozó egyetemi segédkönyv kéziratát.⁶

A kézirat megírásához alapul vett szempontok és a kutatómunka közelebbi célkitűzései (I.3.)

A római Nyugat-Kis-Ázsia – egy adott megközelítésből értékelve – törzsi területek és önkormányzatú görög városok együttese volt. Ezt a képet láthatjuk Pontus–Bithynia kettős tartomány nyugati felén, Bithyniában, és ott leginkább a mysiai régióban. Mindezt azután tovább árnyalták a térségbe telepített római *coloniák* (l. pl. a dél-nyugat-bithyniai kisváros, Apame[i]a_Myrle[i]a esetét⁷).

Többé-kevésbé ezt a képet láthatjuk az Anatóliai-félsziget középső részén majd keleti felén is.

⁵ Részletesebben l. ehhez a II.5. jelzésű szakaszt, ill. ott a 45–48. sz. jegyzeteket.

⁶ Az oktatási tárca a kutatóegyetem fogalmáról kialakított akkori elképzeléseinek szellemében jutottam arra a következtetésre (2010 decemberében), hogy tervezett munkám akár egyetemi segédkönyvként is megjeleníthető.

⁷ A Márvány-tengeri-régió ázsiai partjához települt török kisváros, Mudanya közelében fekvő egykori közösség, Apameia-Myrleia/*Colonia Iulia Concordia (Augusta) Apameia* területi-umán számos görög és latin nyelvű felirat került elő. Ezek gyűjteményes kiadása az alábbi munkában található: Thomas CORSTEN: *Die Inschriften von Apameia (Bithynien) und Pylai* (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien; Bd. 32), Dr. Rudolf Habelt Verlag, Bonn 1987.

A tengertől távolodva azonban itt jelentős mértékben csökkent a lakónegyedeinek külső képe alapján valóban polisznak nevezhető városok száma. Az Anatóliai-fennsík pereméhez közeledve mind gyakoribbá válnak az olyan közösségek, amelyek látványukban pusztán csak közcélú építményeik meglétének okán voltak még polisznak minősíthetők.⁸ Az Anatóliai-fennsík területén azután már inkább csak görög igazgatási rendűek voltak a gyakorta kevert népességtől lakott városok. Ilyen volt az Anatóliai-félsziget – csaknem – földrajzi központjában fekvő jelentős közösség, a phryg nyelvterület keleti peremén található Ikonion,⁹ és még inkább ilyen volt a ma leginkább az *'Apostolok cselekedetei'*-ből ismert Lykaoniai kisváros, az Ikoniontól 30 kilométerre délnyugatra fekvő Lystra.¹⁰

⁸ A polispolgárok közössége (*koinónia politón*: Aristot. polit. 1276b; lin. 1 sq.) által alkotott város (az autonómiával és saját területe felett gyakorolt szuverenitással rendelkező polis) jellegzetes építményeihez I. Pausanias a phókisi Panopeusról adott leírását. A Kr. u. II. században élt kis-ázsiai görög utazó és geográfus, a városok és vidékek földrajzi, történeti és művészettörténeti leírását adó műfajban (a *perihégésis* műfajában) alkotó Pausanias szerint Panopeus, ez a nyomorúságos közép-görögországi település jogilag város ugyan, ám nélküli a polis-lét külsőleges kritériumait: a főtisztviselők hivatali épületét (*archeia*), a tornacsarnokot, a színházat, a piacleret és a közutakat. Valódi városnak ezért Panopeus aligha nevezhető: Paus. X 4,1.

⁹ A mai Konya a hegyektől körülvett, lefolyástalan Konyai-fennsík (*Konya Ovası*) területén.

¹⁰ Az *apostolok cselekedeteinek* olvasói bizonyára emlékeznek arra az epizódra, amely azt beszéli el, hogy a társával, Barnabással együtt a Lykaoniai Lystra városába érkező Pál miként gyógyított meg egy ottani sántát: ApCsel 14,6 sk; 14,8 skk. Ha igen, úgy nyilván emlékeznek arra is, hogy a helybeliek Lykaoniai nyelven (*Lykaonisti legontes*) kiáltanak fel, látva a Pál által tett, nem várt gyógyítást. (Acta App. XIV,11: *hoi te ochloi idontes ho epoiēsen Paulos epēran tēn phonēn autōn Lykaonisti legontes.*) Pál – ahogy a kontextusból kitűnik – nem érti a helyiek nyelvét. Így görögül szól a Lystra városában élő béna lábú emberhez, és az megérti (Acta App. XIV,9: *hutos ēkusen tu Paulu laluntos.*). E nélkül, legalábbis a történet belső logikája szerint, nem is következett volna be a csodás gyógyulás: vö Jürgen ROLOFF: *Die Apostelgeschichte* (Das Neue Testament Deutsch: Teilband 5), Berlin 1988 (= Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht [Verlag], 1981); 216.

– [2] A fentebb hivatkozott újszövetségi történet azt is mutatja, hogy közvetítő nyelvként Kis-Ázsia belső területein a görögöt használták. Igaz, sokszor hibásan, és még így sem mindenütt. Mivel a hellénizálódás és az urbanizáció folyamata Kis-Ázsiában is egymással karöltve járt, a görög nyelv folyékony és nyelvtanilag hibátlan használata sok helyütt aligha lépte túl a városok határait. A nagy kereskedelmi útvonalak mentén azonban mindenütt értettek görögül. Még ott is a görög volt a közvetítő nyelv, ahol – mint Lystrában – telepítettek veterán-coloniát (*Colonia Iulia Felix Gemina Lystra*; vö. ehhez Hans von AULOCK: *Die römische Kolonie Lystra und ihre Münzen*, Chiron /1972/, 509–518.).

Közép-Anatólia a Földközi-tenger felé eső széles sávjában, sőt attól jóval északabbra is voltak római coloniák.¹¹ Közéjük tartozott a pisidiai Antioch[e]ia¹² és a Galatia provincia igazgatási központjaként szolgáló Ankyra¹³ is.

Hogyan éltek itt az emberek, és miként igazgatták a Nyugat-Anatóliai térség nagyobbik felén osztozó három tartományt? És miként igazgatták az elmaradottabbnak számító közép- és kelet-kis-ázsiai régióban kialakított provinciákat?

Különösen az utóbbi kérdés megválaszolása fontos. Mert ha jól ismert tény is, hogy – helytartóival, katonáival és tisztségviselőivel – a római állam volt az a szervezett erő, amellyel a felemelkedő kereszténység a Birodalmon belüli Keleten már a kezdetek kezdetén gyakorta szembekeült, de az már kevésbé ismert, hogy *regionális jelleggel* miként működött ez a központosított és hatékony erőszakszervezet. Csak kevesen tudják, milyen volt az a lokális hatalmi struktúra, amelyet majd a keresztények is alapul vettek a tartományon belüli egyházszerkezethez a *Birodalom admi-*

– [3] A Birodalmon belüli Keleten, így Kis-Ázsiában is, a görög – mint ismeretes – az alsóbb szintű tartományi igazgatás nyelve volt. A latin hivatalos használata csak a birodalmi szintű adminisztrációban jelentkezett. Ennek megfelelően még Cilicia provincia tartományi székhelyén, Tarsosban is csak négy felirat latin nyelvű a jelenleg onnan ismert hatvanhárom felirat közül. Ezek egyike is bilingvis. A számadat közlésével is I. ehhez Susanne PILHOFER: *Romanisierung in Kilikien? – Das Zeugnis der Inschriften* (Quellen und Forschungen zur Antiken Welt), Herbert Utz Verlag, München 2006; 54 sk., illetve 161 sk. Természetesen azoknak a provinciálisoknak, akik a tartományi igazgatás magasabb posztján kívántak tevékenykedni, tudniuk kellett latinul. Ők azonban csak töredékét tették ki egy-egy tartomány szabad lakosságának.

¹¹ A téma mindmáig alapvető feldolgozása Barbara LEVICK: *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, Clarendon Press, Oxford 1967.

¹² *Antiocheia tēs Pisiđias* (I. pl. ApCsel 13,14.), ill. *Antiochia ad Pisiđiam/Antiochia Caesarea/Colonia Caesarea* etc. – A görög-római kori város történetéhez, a felszínen ma is látható vagy többé-kevésbé azonosítható ókori építményeihez, valamint a pisidiai Antioch[e]ia területén talált feliratokhoz I. Stephen MITCHELL – Marc WAELEKENS (with contributions by Jean Burdy et alii): *Pisidian Antioch. The site and its monuments*. Duckworth [Publisher] with the Classical Press of Wales, London 1998. Újabbán vö. még ehhez Maurice A. BYRNE – Guy LABARRE: *Nouvelles inscriptions d'Antioche de Pisiđie d'après les Note-books de W. M. Ramsay* (Inscriptionen griechischer Städte aus Kleinasien [IK]; Bd. 67), Dr. Rudolf Habelt Verlag, Bonn 2006.

¹³ A római kori Ankyra (a mai Ankara) szűkebb értelemben vett városi területén, valamint az igazgatásilag az Ancyrához tartozó vidéki területen (a város *chóróján*) talált feliratokhoz újabbán I. Stephen MITCHELL – David FRENCH (szerk.), *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra)*, Vol. I: *From Augustus to the end of the third century AD.*, Vestigia Bd. 62 (Verlag C. H. Beck), München 2012.

nisztratív struktúráját és provinciális városainak strukturális hierarchiáját egyszerre tükröző kiépítése során.

Egy további kérdés is felmerül még: miben lelhetjük fel azokat a közös elemeket, amelyek leginkább alkalmasak lehetettek arra, hogy egybekapcsolják a kis-ázsiai térség egymástól még a római császárkor első évszázadaiban is annyira eltérő kultúráit? Hiszen két sajátos arculatú világ találkozott itt: a part menti görög városok világa, és a falusias jellegű, helyi hagyományait és etnikai karakterét sokáig őrző Belső-Anatólia.

A Kis-Ázsia görög igazgatási rendű városi közösségeiről, önállóságukat csak részben megőrző törzsi szervezetekről, valamint az itt kialakított hat római tartomány igazgatásáról adott ismertetés keretein belül, alapvetően ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására tettem kísérletet.

Megjegyezném még, hogy munkám megírása során járulékos, ám mindvégig elmellőzhetetlen szempont volt a római kori Kis-Ázsia egyes városi közösségeit körülvevő természeti környezet rekonstruálása. Ehhez a XIX. századi utazók leírásait, és az akkori földrajzi szakirodalom ide vágó közleményeit hívtam segítségül (I. lentebb; II.3.). A térség a domborzati viszonyoktól is befolyásolt klimatikus adottságai ugyanis oly mértékben hatottak az Anatóliai-félsziget területén élő népek a XIX. század végéig szinte változatlanul ismétlődő gazdálkodási formáira,¹⁴ hogy részlete-

sebben is foglalkoznom kellett egy-egy anatóliai régió (esetenként kistérség) éghajlati adottságival. Ezen belül vizsgálnom kellett az adott régióban termesztendő haszonnövények és a nagy táplálékigényű haszonállatok (ló, öszvér, szarvasmarha) kiválasztását meghatározó csapadékszónák elhelyezkedését is.

A kutatás bázisa és a kutatómunka során alkalmazott módszerek (I.4–5.)

Az elvégzett munka legfőbb feladata mindezekelőtt az összességében a Birodalom egyik legfejlettebb területének számító Kis-Ázsia – ennek keretében pedig: hangsúlyosan Nyugat-, Délnyugat- és Délkelet-Kis-Ázsia – városi közösségeinek a bemutatása volt (igazgatástörténet; a helyi autonómiák megvalósulása a római hatalom keretein belül stb.).

Mindezek megjelenítése során bepillantást nyerhetünk a régióban élő – etnikailag még a Kr. u. II. század derekán is meglehetősen vegyes képet mutató – lakosság mindennapjaiba is. A rendelkezésünkre álló primer és szekunder források részbeni *újraértékelésével* mindez hasznos információkat szolgáltatathat a területen már igen korán megjelenő keresztény közösségek történetének vizsgálatához is. Az ide vágó korábbi megállapítások egy részének újraértékelése ugyanis, megítélésem szerint, több mint kívánatos.

(I.5.) A feladat elvégzése a lokális érmelés – kiegészítő jelleggel történő – vizsgálata mellett (I. ehhez BMC, Emp;¹⁵ vö. Head, *Historia Nummorum* /1911²/¹⁶), főként a térségben előkerült nagyszámú felirat – gyakorta összehasonlító – elemzésével történt. Ez utóbbiakhoz l. külön. a CIG [Corpus Inscriptionum Graecarum]; az IGRR [Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes]; a SIG³ [Syllogae Inscriptionum Graecarum] és a SEG [Supplementum epigraphicum Graecum] köteteit, valamint a MAMA [Monumenta Asiae Minoris antiqua]; a TAM [Tituli Asiae Minoris]; továbbá az IK [Inscriptiones griechischer Städte aus Kleinasien] tematikus felirat-katalógusait (stb.). Kiegészítő jelleggel ugyancsak felhasználtam az OGIS

formen) és 193–214 (*Historische Grundstrukturen des Agrarraumes*).

¹⁵ *British Museum Coins: British Museum Catalogue of Coins of the Roman Empire*, London 1923; I – V by H. MATTINGLY; VI by R. A. G. CARSON.

¹⁶ Barclay V. HEAD: *Historia Nummorum: a manual of Greek numismatics* (assisted by G. Hill, G. MacDonald, and W. Wroth). New and enlarged edition, Oxford 1911².

¹⁴ Hasonló megállapításra jutott már O. Maull is a görögök által lakott balkáni és nyugat-levantei térség XX. század eleji viszonyairól adott áttekintésében: „So viele Völker in das griechische Mittelmeergebiet eingedrungen sind, immer haben sie dieselbe Wirtschaftsweise und ein nahezu gleichen Rhythmus der Lebensäußerungen annehmen müssen”. In: Otto MAULL: *Griechisches Mittelmeergebiet*, Ferdinand Hirt [Verlag] in Breslau, Breslau 1922; 47; vö. még 46 skk.

– Az Anatóliai-félsziget egyes éghajlati zónáiban folytatott mai mezőgazdasági termelés az éghajlat által biztosított lehetőségeihez, ill. az éghajlat által meghatározott korlátaihoz rövid, ám informatív áttekintésben l. – a téma kiváló ismerőjének, a 2010 késő őszen elhunyt – Wolf-Dieter HÜTTEROTHnak egy viszonylag újabb tanulmányát: *Schwelkenland Türkei – Ein wirtschafts- und sozialgeographischer Überblick*. In: *Die Türkei vor den Toren Europas* (Der Bürger im Staat, 50. Jahrgang, Heft 1), 2000, 2-9; külön. 2-6 (skk.). Mindezt részletesebben is tárgyalja Hütteroth egy korábban megjelent monografikus feldolgozása: *Türkei – Wissenschaftliche Länderkunden* Bd. 21, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1982; külön. 202 skk. és 289 skk. Számos további kiegészítéssel l. ehhez Gordon P. MERRIAM: *The Regional Geography of Anatolia*, Economic Geography 2,1 (1926), 86–107; valamint Wolf-Dieter HÜTTEROTH – Volker HÖHFELD: *Türkei* (Wissenschaftliche Länderkunden), Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2002, 29 skk. és 73 skk; továbbá 115 skk. és 137 skk; külön. 137–172. (*Traditionelle Lebens-*

[Orientis Graeci Inscriptiones Selectae], a CIL [Corpus Inscriptionum Latinarum], illetve az ILS [Inscriptiones Latinae Selectae] feliratgyűjteményeit.¹⁷ Természetesen a fentiek mellett sok más feliratokat – is – közlő, gyűjteményes munkát is felhasználtam¹⁸ a kézirat elkészítése, majd a könyv megírása során.

A gyűjtőmunkát nehezítette, hogy számos felirat különféle szakfolyóiratok korábbi számaiban szétszórva található: I. küln. JHS [The Journal of Hellenic Studies. London 1880–]; JRS [The Journal of Roman Studies. London 1911 –]; AE [L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine. Paris 1889–]; ZPE [Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Bonn (Dr. Rudolf Habelt Verlag) 1967–]; EA [Epigraphica Anatolica. Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie Anatoliens, Bonn (Dr. Rudolf Habelt Verlag) 1983–]; továbbá Gephyra¹⁹ stb. Máskor pedig egyes feliratok korábbi gyűjteményes kötetek kiegészítései,²⁰ vagy a már meglévő gyűjteményes kötetektől függetlenül jelentek meg.²¹

Az Anatóliai félsziget egyes régióira, illetve az egyes kis-ázsiai közösségek belső és külső történe-

tére vonatkozó anyag áttekintését azonban elősegítették egy szerzőpáros a térségben állított feliratokat is feldolgozó munkái: Reinhold MERKELBACH – Josef STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*, Bde. 1–4; 5, B. G. Teubner [Verlag] (Bd. 1), Stuttgart–Leipzig, illetve K. G. Saur Verlag (Bd. 2–5), München–Leipzig 1998–2002; 2004.²²

Ugyancsak segítettek gyűjtő munkámat a térség egyes régióinak történetét külön is vizsgáló sorozatok: többek között az *Istanbuler Forschungen* vagy az *Asia Minor Studien* vonatkozó kötetei.²³ Mindegyikből egy-egy munkát emelnék itt: Christian MAREK: *Stadt, Ara und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia* (Istanbuler Forschungen, Bd. 39), Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen 1993;²⁴ továbbá Hartwin BRANDT: *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphylens und Pisidiens im Altertum* (Asia Minor Studien Bd. 7), Dr. Rudolf Habelt Verlag, Bonn 1992.

Ez utóbbihoz kapcsolódva itt említeném meg, hogy római uralom alatt álló anatóliai térség gazdaságtörténetének úttörő jelentőségű, de – egészét tekintve – ma is haszonnal forgatható áttekintését adja T[homas] R[obert] S[hannon] BROUGHTON munkája: *Roman Asia Minor*. In: T. Frank (szerk.), *An Economic Survey of Ancient Rome*, Vols. I–V, Baltimore 1933–1940 (változatlan utánnyomásban:

¹⁷ A fentebb felsorolt munkák részletesebb bibliográfiai adatait a XII. szakaszban adom, a *Rövidített formában közölt forráskiadványok, illetve könyvsorozatok és periodikák* alcím alatt.

¹⁸ Példának okáért I. ehhez a 12–13., valamint a 21–22. és a 24. sz. jegyzeteket. Eklátáns további példaként I. még Karl Graf LANCKORONSKI, *Städte Pamphylens und Pisidiens. I. Band: Pamphylens* (Unter Mitwirkung von G. Niemann und E. Petersen), F. Tempisky, G. Freytag [Verlag], Prag–Wien–Leipzig 1890, küln. 153–186. (Inschriften), ill. uő. (= Karl Graf LANCKORONSKI): *Städte Pamphylens und Pisidiens. II. Band: Pisidiens* (Unter Mitwirkung von G. Niemann und E. Petersen), F. Tempisky, G. Freytag [Verlag], Prag–Wien–Leipzig 1892, küln. 169–235 (Inschriften).

¹⁹ A *Gephyra* c. folyóirat további bibliográfiai adataival I. lentebb a 40. sz. jegyzetet.

²⁰ Összegző jelleggel I. pl. ehhez Christof SCHULER (szerk.): *Griechische Epigraphik in Lykien – Eine Zwischenbilanz [Akten des internationalen/ Kolloquiums, München, 24–26. Februar 2005]*, (Österreichische Akademie der Wissenschaften/Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse Bd. 354/Kleinasiatische Kommission/Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris: Nr. 25), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2007.

²¹ Itt két példát hoznék fel erre: Rudolf HEBERDEY – Ernst KALINKA: *Bericht über zwei Reisen im südwestlichen Kleinasien, ausgeführt im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. (Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse Bd. 45,1), Wien 1897. és Rudolf HEBERDEY – Adolf WILHELM: *Reisen in Kilikien, ausgeführt 1891 und 1892 im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, (Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse Bd. 44,6), Wien 1896.

²² Reinhold MERKELBACH – Josef STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*. – Bd. 1: *Die Westküste Kleinasiens von Knidos bis Ilios*; 1998. – Bd. 2: *Die Nordküste Kleinasiens (Marmarameer und Pontos)*; 2000. – Bd. 3: *Der „ferne Osten“ und das Landesinnere bis zum Tauros*; 2001. – Bd. 4: *Die Südküste Kleinasiens, Syrien und Palaestina*; 2002. – Bd. 5: *Register*; 2004.

²³ Ezekhez, ahogy a fentebb felsorolt kiadványok részletesebb bibliográfiai adataihoz is, I. a jelen kutatási beszámoló végén adott *Rövidítések (XII.)* c. függeléken belül a *Rövidített formában közölt forráskiadványok, illetve könyvsorozatok és periodikák* alcímét viselő részt.

²⁴ Ebből I. küln. *Anhang 3: Katalog der Inschriften von Pompeiopolis (135c–155)*; *Anhang 4: Katalog der Inschriften von Abonuteichos/Ionopolis (155–157)*; *Anhang 5: Katalog der Inschriften von Amastris (157–187)*; *Anhang 6: Katalog der Inschriften von Kaisareia/Hadrianopolis (187–210)*. Vö. még uő. (= Christian MAREK): *Zur Epigraphik von Pompeiopolis: Eine Zwischenbilanz*. In: Lâtife Summerer (szerk.), *Pompeiopolis I. – Eine Zwischenbilanz aus der Metropole Paphlagoniens nach fünf Kampagnen (2006–2010)*, [Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes Bd. 21], Beier & Beran, Langenweißbach 2011; 189–194.

– Ugyancsak Christian MAREK munkája az alábbi, a szerző, ill. más szerzők korábbi kutatási eredményeit igen jól összegző monografikus feldolgozás: *Pontus et Bithynia. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasiens*, Verlag Philipp von Zabern (Zaberns Bildbände zur Archäologie, Sonderbände der Antiken Welt), Mainz [am Rhein] 2003.

New Jersey 1959), Vol. IV: Africa, Syria, Greece, Asia Minor (1938), 499–918.

A téma jobb megértéséhez nélkülözhetetlen segítséggel szolgáltak még az egyes anatóliai régiók városi közösségeinek mindennapi életére is gyakorta utaló rhétórok munkái: l. küln. ehhez a nyugat-kis-ázsiai térség két neves szülőtte, Dión Chrysostomos (PIR², D 93.), majd később Aelius Aristeidés (PIR², A 145; vö. RE II,1 /1895/. Aristeides No. 24; 886.has. 49. – 894.h. 32 sk. /W. Schmid/, ill. DNP I /1996/, 1096–1099.has; Aristeides No. 3.) által tartott beszédeken belül a városi élet jelenségeire és közszereplőire is utaló passzusokat. De mindenekelőtt a kiemelkedő szónoki képességeiért a későbbi korokban "aranszójának" (*chrysostomos*) nevezetett prusai²⁵ Dión beszédeiknek azon szakaszait kell vizsgálat alá vennünk, amelyek részletesebben is megjelenítik a római hatalomnak és a helyi vezetőrétegnek egyaránt kiszolgáltató szegény városi lakosság helyzetét.²⁶

További hasznos információval szolgáltak a feladat elvégzéséhez a zömmel késő ókori egyházi szerzők munkáinak azon helyei, amelyek hosszabban taglalják, vagy rövid utalás formájában említik meg a városokon belül velük együtt élő „pogány” lakosság életvitelének egyes sajátosságait.²⁷ Né-

hány ide vágó epigráfiai bizonyíték pedig olykor igencsak egyértelműen tudósít bennünket a keresztény hit kis-ázsiai térnyerésének lokális fázisairól.²⁸

– Smyrna nagyszámú zsidó közösségéhez újabb l. Paul R. TREBILCO: *Jewish Communities in Asia Minor* (Society for New Testament Studies/Monograph Series 69), Cambridge University Press, Cambridge–New York etc. 1994 (1991), 37 skk.

²⁸ A témához szorosan kapcsolódó feliratok közül válogatva, egy középnnyugat- és egy délnyugat-anatóliai, majd egy közép-anatóliai példát hoznék fel erre itt.

– [1] A kései antikvitás végéig tartó vagy azon is túlnyúló folyamat volt, míg a kereszt Nyugat-Anatóliában is legyőzte a „pogány” istenségeket. Asia provincia egyes területein ez társadalmi nyugtalanság közepette ment végbe, szélsőségesen megosztva az egyes közösségeket. Ezek közé tartozott Aphrodisias is, amely sokáig a „pogány” ellenállás centrumaként fungált Karián belül. A „pogány” múlttól való elhatárolódás jegyében az Aphrodité-kultusz egyik kiemelt jelentőségű helyeként ismert kelet-kariai kisváros nem hivatalosan a dominatus korának vége felé vette fel a Stauropolis („a kereszt városa”) nevet: vö. Angelos CHANIOTIS: *Vom Erlebnis zum Mythos: Identitätskonstruktionen im kaiserzeitlichen Aphrodisias*. In: E. Schwertheim – E. Winter (szerk.), *Stadt und Stadtentwicklung in Kleinasien* (Asia Minor Studien Bd. 50), Bonn 2003, 69–84; 69 sk. és 77–79 (5. *Identität durch die Verehrung der Schutzgöttin*). Talán még ezt megelőzően történt, hogy egy itteni feliraton, amelyet a Kr. u. 212 és 260 között eltelt évek során egy győztes ökölvívó tiszteletére emelt szobor talapzatába véstek, egy buzgó keresztény kivéste Zeus nevét, valamint a pythói és az olympiai versenyzétékokra vonatkozó utalásokat (SEG 31,904).

– [2] A lykiai-pamphyliai-pisidiai térségben lakó „pogányok” és keresztények konfliktusa legkésőbb a Kr. u. III. első évtizedétől már a mindennapok során is jelentkezhetett. Erre utal a korszak egyik epigráfiai dokumentuma is. A tengerpart és az Elmali-fennsík délkeleti pereme között félúton fekvő (Lykiai) kisváros, Arykanda egy vélhetően „pogány” házának vagy sírpitményének falán ekkor jelenik meg az az ábra, illetve felirat, amely Krisztus győzelmét hirdeti (CIG 8924 = TAM II 3,823). Készítője nyilván Krisztus tanításainak egyik elszánt és türelmetlen követője lehetett. = Sencer ŞAHİN: *Die Inschriften von Arykanda*, IK 48 (1994), Nr. 313: + NÉKA. Vagyis: [I(ésu)s Ch(isto)s] nikai. Ebből vagy közel ebből az időszakból, és ugyancsak Arykandából két hasonló tematikájú feliratot is ismerünk: CIG 8925 = TAM II,3 822 = S. ŞAHİN: *Die Inschriften von Arykanda*, IK 48 (1994), Nr. 311. és ŞAHİN, IK 48 (1994); Nr. 312: *I(ésu)s Ch(isto)s níkai*.

– [3] A Kr. u. IV. század közepétől Galatiában is egyre gyakrabban találhatunk keresztény feliratokat. Ugyanakkor a „pogány” feliratok száma – legalábbis a térségből ma ismert epigráfiai dokumentumok mennyisége alapján – mindinkább kisebbségbe szorul. A sírfeliratot állító keresztény személyek, ahogy az idő előre halad, már az őket körülvevő tágabb közösség előtt is nyíltan megvallják keresztény hitüket. (Mint lentebb majd látni fogjuk, ezt tették a montanista keresztények Phrygiában is.) A Maximinus Daia uralkodása idején, valamikor Kr. u. 311 és 313 között mártírhálált halt Gennadios püspök sírját szülei fejezték be. Az egykor Laodikeia Katakakaumban emelt síremlék felirata nem csak azt mondja el, hogy fiuknak, a nyáj pásztorának nyomorultul kellett elpusztulnia. Halálát okozó ellenfeleit itt már nyíltan „istentelen gonoszoknak” nevezik (MAMA I,157; vö. SEG 6,343. = Reinhold MERLEBACH –

²⁵ Ma Brussa a Márvány-tengeri régió ázsiai részén, Északnyugat-Antóliában.

²⁶ L. küln. Dión Chrysostomos, or. XXXIV,21–23; a nemzedékek óta Tarsos városában élő, marginális helyzetű lenszövök (*linurgoi*). – Részletesebben l. ehhez Paolo DESIDERI: *Dione di Prusa. Un intellettuale greco nell' impero Romano* (Biblioteca di Cultura Contemporanea CXXXV), Messina–Firenze 1978; küln. 461 sk. (= 378. o. 6. sz. jegyzete) és 591 (*Passi dionei*; a dióni helyekhez kapcsolódó szövegértelmezések a könyvön belüli oldalszámainak feltüntetésével); továbbá DESIDERI, Dione di Prusa (1978), 621; s.v. *Popolo/ Ceti inferiori/ Classi inferiori/massa*, ill. *Proletariato urbano* (= Passi dionei).

– Mindezekhez, közelebbről pedig a fentebb hivatkozott dióni or. XXXIV, az ún. második tarsosi beszéd részletes elemzéséhez l. DESIDERI, Dione di Prusa (1978), 376–468 (Capitolo VI: *Il potenziamento delle strutture cittadine*); küln. 423–430 (VI.6: *Il secondo discorso di Tarso*). Ugyanezekhez a témához jó, ám Desideri munkájánál tömörebb megközelítésben, l. C[hristopher] P[restige] JONES: *The Roman World of Dio Chrysostom*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts–London 1978, 19–25 (3: *Riot at Prusa*); 56–64 (7: *Ideal communities*); 71–82 (9: *Tarsus*) etc.

²⁷ Mindehhez számos adalékkal szolgáló forráscsoport még az ún. *Mártírakták és szenvedéstörténetek*. Innen tudjuk például azt is, hogy az Asia provincia talán legjelentősebb közösségének számító Smyrna – Decius császár uralkodásának idején (Kr. u. 249–251) is – oly nagyszámú számú zsidó lakossal bírt, hogy a nagyobb zsidó ünnepeken Smyrna utcáinak és közttereinek a képe is egészen megváltozott: Mart. Pionii et soc. 3,8; vö. Mart. Polyc. 8,1.

A nélkülözhetetlen prosopographiai kutatás bázisát részben a PIR, ill. a PIR² kötetei [Prosopographia Imperii Romani saec. I–III.] biztosították (*senatores*).²⁹ A lovagrendű személyek esetében a PME [Prosopographia militiarum equestrium] kötetei szolgálták nélkülözhetetlen segítségül.³⁰

Az összességében másfél évtizeden át tartó gyűjtőmunka megalapozása csak svájci és németországi, valamint ausztriai kutatóútjaim során volt megvalósítható (1999 és 2013 között).³¹

Sokat segítettek a téma ottani kutatóival folytatott szakmai beszélgetések. Ezeket később elektronikus levelezés formájában is folytathattam.

A német nyelvterületen kialakított személyes kapcsolataim révén sokszor számomra másként elérhetetlen könyvadományokhoz is hozzájuttam. Ezek nélkülözhetetlen szakmunkák voltak. Költséges voltuk miatt ezek a könyvek esetében másként aligha lettek volna megszerezhetők.³²

II.1–6: A téma felvázolása és jelentősége a nemzetközi és a hazai kutatásban. Néhány speciális szempont: kérdésfelvetések és célok a kéziraton belül

A kutatás tárgyául szolgáló térség jelentősége (II.1.)

A Római Birodalom fennállásának időszaká-

Josef STAUBBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten; Bd. 3: Der „ferne Osten“ und das Landesinnere bis zum Tauros*, München–Leipzig 2001, 79 [Nr. 14/06/03]; lin. 7–8: *oiktiston thnészón kai dysmeneón anoseión*). Egy emberöltővel korábban mindez elképzelhetetlen lett volna.

²⁹ Azzal a megszorítással, hogy a kézirat elkészítésének idején a PIR² köteteit előbb csak az "S" betűvel kezdődő nevekig (PIR²: Pars VII/fasciculus 2; 2006 november), majd a "T" betűs nevekkkel bezárólag tudtam használni. (Ez utóbbi, a PIR²: Pars VIII/fasc. 1, 2009 májusában jelent meg). A Kr. u. I–III. században élt, a korszak legfelsőbb vezetőrétegéhez tartozó római tisztségviselők biográfiai adatai – a 2015-ös évig – teljességgel csak a korábbi sorozaton belül (PIR) voltak hozzáférhetők.

³⁰ A három kötetből, ill. két pótkötetből álló, majd még egy kötettel kiegészített munka teljes címe (ahogy a PIR, ill. PIR² esetében is) a XII. számú függelékben, a *Rövidített formában közölt forráskiadványok, illetve könyvsorozatok és periodikák c.* szakaszban található.

³¹ Néhány további részlettel l. még ehhez a IX. szakaszba foglalt megállapításokat.

³² Ez önmagában véve nem jelentett volna gondot. A valós problémát itt az jelentette, hogy megannyi ezek közül a könyvek közül nem található meg a magyarországi könyvtárakban. A szükséges munkákhoz való hozzájutás másik módja, a könyvtárközi kölcsönzés sem nem jelenthetett volna megoldást a kézirat elkészítéséhez szükséges tanulmányok és monografikus feldolgozások igen nagy száma miatt.

ban Kis-Ázsia volt a legnagyobb összefüggő földdarab az Imperium Romanumon belül. A mai ázsiai Törökország kiterjedésének (756 855 km²) hozzávetőlegesen megfelelő térségben kialakított római tartományok a Kr. u. II. századtól nagyobb területet foglaltak el, mint az Ibériai-félszigeten (kb. 550 000 km²), vagy Galliában (kb. 550 000 km²) létrejött római provinciák. Ez az akkori fogalmak szerint roppant méreteket öltő térség, az Égei-tenger kis-ázsiai partvidékétől az Euphratés felső- és középső folyásáig terjedő terület, a Római Birodalom Kr. u. I–III. századi történetének, gazdasági, politikai és katonai történetének mindvégig elmellőzhetetlen jelentőségű, integráns része volt.³³

Kr. u. II. század derekán, amikor a Római Birodalom gazdasági virágzásának csúcára ért, államterülete több mint három milliő négyzetkilométerre terjed ki. Határai között közelítőleg 60–70 millióra becsülhető lélekszámú lakosság élt, közel kétezer önkormányzatú városban és azok territóriumán. Ebből hozzávetőlegesen 9,2 millió ember élhetett az Anatóliai-félsziget területén.

Egy újabb, becslésen alapuló adat szerint az ázsiai Törökország lélekszáma csak 1875-ben érte el újra a Római Birodalom a térségben a Kr. u. 164. évre valószínűsíthető népességi maximumának szintjét.³⁴ Ami pedig a városok számát illeti, a

³³ Mindennek megannyi aspektusához, rövid, ám valamennyi lényegi szempontot felsorakoztató összegzésben l. Thomas PEKÁRY: *Kleinasien unter römerherrschaft*, ANRW II 7,2 (1980), 595–657. – Az egyes térségekhez, ill. az egyes (gyakorta a földrajzi-etnikai adottságok teljes vagy szinte teljes figyelmen kívül hagyásával kialakított, majd a tartományi határokat tekintve újra meg újra "átszabott") kis-ázsiai római provinciák belső és külső történetéhez l. a fentebb hivatkozott ANRW-kötet (II 7,2: *Provinzen und Randvölker: Griechischer Balkanraum; Kleinasien* [Forts.]) további tanulmányait: 595–1283. A kis-ázsiai római tartományok történetét sokrétűen bemutató ANRW-kötet végén azután sor kerül egy, az anatóliai térséghez szorosan kapcsolódó, ám munkámban csak érintőlegesen szereplő terület bemutatására is: T. B. MITFORD: *Roman Cyprus*, ANRW II 7,2 (1980) 1285–1384.

– A téma monografikus feldolgozásához legújabbban l. Christian MAREK: *Geschichte Kleinasien in der Antike* (unter Mitarbeit von Peter Frei), Verlag C. H. Beck, München 2010; küln. 750–782. (*Bibliographie*) és 783–799 (*Verzeichnis der zitierten Quellen*). Kiegészítésképpen l. még ehhez Hadrien BRU-François KIRBIHLER–Stéphane LEBRETON (szerk.): *L'Asie Mineure dans l'Antiquité: Échanges, populations et territoires. Regards actuels sur une péninsule* (Actes du colloque international de Tours [Université F. Rabelais, Tours], 21–22 octobre 2005), Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2009. – Rec. E. MEYER-ZWIFELHOFER, *Gephyra* 6 (2009), 175–180.

³⁴ Ugyanez mondható el az Anatóliai-félsziget átlagos népsűrűségről is. Az újabb számítások szerint ez, mindkét időszakban, 16,8 fő/km² körüli értékre tehető: vö. B. W. FRIER: *Demography*. In: *The Cambridge Ancient History*, XI²: *The High*

Kr. u. I. század végén 282 kisebb-nagyobb városi közösség (*civitas*) megléte mutatható ki az Anatóliai-félsziget leginkább urbanizálódott részén, a Nyugat-Kis-Ázsia területének jelentős részét magában foglaló *Asia* provinciában. Ez, az egykori Pergamoni királyság területeiből kialakított (a nagy ázsiai kontinenssel azonos nevet viselő) római tartomány a maga közel háromszáz városi közösségével az egész birodalom egyik legfejlettebb területének számított.³⁵

Kis-Ázsia és a korai kereszténység (II.2.)

Ugyancsak ez a térség, az Anatóliai-félszigetnek római igazgatás alatt álló része volt az a terület is, amelyet egy neves múlt századi protestáns teológus és egyháztörténész, Adolf von Harnack már a konstantinusi fordulatot megelőzően is „*kat' exochén* [kiváltképpen] keresztény földnek” nevezett, akárcsak Alsó-Egyiptomot.³⁶

Korántsem véletlenül. Elsődlegesen földrajzi okok, Kis-Ázsia geopolitikai adottságai magyarázzák meg azt a körülményt, hogy a térség – kezdettől fogva – alkalmasnak bizonyult ennek a szerepnek a betöltésére.³⁷ Először az Anatóliai-félsziget déli harmadában, keletről nyugatra haladva nyert teret a krisztianizáció.³⁸

Empire A.D. 70 – 192, Cambridge 2000; 787-816 (Ch. 27); 813. és 814.

³⁵ Az *Asia* provincia területén található önkormányzatú városi közösségek (*polisok*) száma, mint fentebb mondtuk, már a Kr. u. első század végén 284-re tehető. Összehasonlításképp: ugyanekkor 150 – belső igazgatásában önállósággal bíró – városi közösség, illetve *civitas* osztozott Makedónia provincia területén. A szomszédos Thrákiában még a második század elején is mindössze 23 város volt, Kis-Ázsia északi területein pedig – mindent egybevetve – 30 vagy 35 polist tudunk csak kimutatni: vö. Frank KOLB: *Die Stadt im Altertum*, C. H. Beck [Verlag], München 1984, 171; vö. még 173. Stephen MITCHELL a korábbi kutatásokat összegző adatai szerint a tágabb értelemben vett nyugat-kis-ázsiai térséget, ill. annak egyes régióit vizsgálva, Bithyniában 13 város volt. (Pontosban ezek száma csak 11); Mysziában 11, Lydiában 20; míg Phrygiában 45 körülire tehető a ma teljes bizonyossággal meghatározható városi közösségek száma: *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor, Volume I: The Celts of Anatolia and the Impact of Roman Rule*, Clarendon Press, Oxford 2001 (1993); 243. o. 10. sz. jegyzet.

³⁶ Adolf von HARNACK: *Die Mission und Ausbreitung des Christentums – in den ersten drei Jahrhunderten*, Bde. I-III, J. C. Hinrichs Verlag, Leipzig 1924⁴ (1902¹), II, 732.

³⁷ Minderre részletesebben is kitértem könyvem második kötetében, ahol az egyes tartományok politikai történetét, illetve gazdasági és társadalmi viszonyait tárgyaló fejezetek végén, külön alfejezetben ismertetem az adott provincia keresztény közösségeinek Kr. u. I–III. századi történetét.

³⁸ Egy, már a korai kereszténység időszakában fontossá vált közép-kis-ázsiai térség, az *Apostolok cselekedeteiből* is ismert

Kis-Ázsia, híd a Kelet és a Nyugat között (II.3.)

Az ókori Kis-Ázsia mindig is egyfajta híd szerepét töltötte be a Kelet és a Nyugat, Európa és Ázsia között. Emellett egyfajta tranzit ország jelleggel is bírt, amelyet az Anatóliai-félszigetről szóló földrajzi és történeti munkákban gyakorta és előszeretettel hangoztatnak.³⁹ Egy, az ókori Anatóliai történetével foglalkozó modern szakfolyóirat is a Híd (*Gephyra*) nevet viseli.⁴⁰

A kis-ázsiai térség jelentősége az Imperium Romanum egészén belül (II.4.)

Róma kis-ázsiai tartományainak egyik legfőbb jelentőségét – is – az adta, hogy az Európát Ázsiával összekötő félszigeten nyugat-keleti irányban vezettek a Szíriába, majd onnan tovább vivő kereskedelmi és katonai útvonalak.⁴¹ További járulékos tényezőnek számított a térség közel hétszáz kisebb-nagyobb városi közössége,⁴² valamint az,

városokat, Derbét, Lystrát és Ikoniont magában foglaló Lykaonia vonatkozásában l. Ralf BEHRWALD: *Lykaonien (Galatien)*. In: RACH [Reallexikon für Antike und Christentum (Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften), Stuttgart] Bd. 23 (2010), 555–557. has.

³⁹ L. pl. HÜTTEROTH, *Türkei* (1982), 170. és MAREK, *Kleinasien* (2010), 22., ill. 685.

– A gyakorta használt híd-hasonlattal egyebekben már a római kori Kis-Ázsia történetének egyik leginkább ismert korai kutatója, W[illiam] M[itche]ll RAMSAY is élt: *The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor*, *The Geographical Journal*, XX,3 (1902), 257–275; 257: „[...] the Anatolian peninsula stretches like a bridge between Asia and Europe” és uo. 270: „[...] the situation of Anatolia as a bridge and meeting-place between Eastern and Western ideas” (a kiemelések tőlem – Sz. G.). Ramsay ábrázolásában északon a Pontoszi-hegység, délen a Taurusz vonulatai képezik ennek a hídnak a korlátait (*parapets*): i.m. 258. Ramsaynek ezt a hasonlatát azután átvették egy közel kortárs katonai kézikönyv szerzői is: *Naval Staff/Intelligence Department, A Handbook of Asia Minor*, Volume I: General; July, 1919; 15. Újabb összegzésben l. ehhez A. M. GREAVES: *Examining Turkey as a Bridge between East and West*, *Anatolian Studies* LVII (2007); *Transanatolia: Bridging the gap between East and west in the Archaeology of Ancient Anatolia*; 1-15.

⁴⁰ *Gephyra: Journal for the Ancient History and Cultures of the Eastern Mediterranean*. Istanbul (Akdeniz University) 2004–.

⁴¹ Részletesebben l. ehhez D[avid] H. FRENCH: *The Roman Road-system of Asia Minor*. In: ANRW II 7,2 (1980), 698-729.

⁴² Ebből a szempontból azonban még az Antoninus-kori *Asia* provincia sem mutat egységes képet. A fejlett part menti területek mellett (a görög gyarmatosítás időszakától fogva zömmel ide összpontosultak a kisebb s nagyobb városok) a tartomány belső, kevésbé fejlett régióiban a hellénizáció folyamatától is csak kevésbé érintett népcsoportok éltek. Ennek az egykori nyelvét részben még megőrző, s a térségben őshonosnak számító lakosságnak a kizsákmányolása révén gazdagodtak meg, s

hogy itt élt a Birodalom a kereszténység első évszázadaiban 60–70 millió főre tehető lakosságának közel egyhatoda.⁴³

Talán ez a néhány adat is elegendő annak az érzékeltetésére, hogy Kis-Ázsia valóban jelentős térségnek számít az Imperium Romanum egészén belül. A témát jelentőségének megfelelően is kezelte a nemzetközi kutatás. Ugyanakkor Magyarországon nem hogy monografikus feldolgozást, de egyetlen önálló tanulmányt sem szenteltek a római uralom alatt álló Kis-Ázsia – bármilyen szempontú – vizsgálatának.

A császárkori Kis-Ázsia története a magyar kutatásban (II.5.)

A nyugati kutatás mindenkor jelentőségének megfelelően kezelte a Birodalmon belüli Kelet, s azon belül az Anatóliai-félszigeten kialakított római tartományok történetének vizsgálatát. A témában megannyi cikk és hosszabb tanulmány látott napvilágot, valamint néhány igazán jelentős (gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból is komoly relevanciával bíró) monográfia is megjelent. Mindeközben Kis-Ázsia római kori történetének komplex vizsgálata, mint fentebb már röviden utaltam rá,⁴⁴ a magyarországi kutatás egyik nagy adóssága maradt.

A témában magyar nyelven rendelkezésünkre álló egyetlen összefoglaló jellegű munka meglehetősen régen jelent meg. Szemléleti és metodikai problémákkal terhelt, ráadásul idegen szerzőtől való: A. B. RANOVICS: *A római birodalom keleti tartományai*, Budapest, Akadémiai kiadó, 1956 (orosz eredeti: 1949).

Különösen súlyos problémát jelent, hogy az egyebekben kiváló forrásértelmezőnek bizonyuló szovjet szerző, Avram Boriszovics *Ranovics* (talán kényszerűségből, hiszen a sztálini Szovjetunió társadalomtudósaira nézve fokozottan kötelező ideológia szemlélet követelményei alól ő sem vonhatta ki magát) tudatosan más megvilágításba

helyezi a tényeket,⁴⁵ olykor pedig meghamisítja még fordításban közölt (görög) forrásait is.⁴⁶ Mindezeket túl, ahogy már mondtam, a könyvben közölt anyag egésze a feldolgozás szempontjait, vagy megjelenítésének metódusát tekintve sem felel meg a jelen kor igényeinek. Ez a megállapítás *Ranovics* munkájának valamennyi fejezetére,⁴⁷ így értelemszerűen az általa (is) vizsgált kis-ázsiai régió valamennyi tartományára vonatkozik.⁴⁸

⁴⁵ Így például munkájának 93. sk. oldalain *Ranovics* egyértelműen a bithyniai városok önkormányzatának súlyos korlátozásaként értékeli a Pontus–Bithynia tartományt igazgató ifjabb *Plinius*nak az ottani városok gazdálkodásának racionalizálását célzó, vagy túlköltekezésük visszaszorításának érdekében foganatosított intézkedéseit.

– Az ifjabb *Plinius*, teljes nevén C. *Plinius Caecilius Secundus* Kr. u. 111-től, vagy esetleg Kr. u. 113-tól igazgatta (provinciai-jában Kr. u. 113-ban, vagy legkésőbb Kr. u. 115-ben bekövetkezett haláláig), *Traianus* császár megbízása alapján, Pontus–Bithynia kettős tartományt. Újabbán I. ehhez *Philipp WEHMANN: Der jüngere Plinius und sein Kaiser – Die Staatshalterschaft Plinius' des jüngeren zwischen Selbständigkeit und Abhängigkeit*, Disserta Verlag, Hamburg 2014; 24 skk; 41 skk. és külön. 81–90 (II: *Plinius' Arbeit in seiner Provinz*).

⁴⁶ Egy példa a 106. lapról (a magyar kiadás oldalszámozása szerint). „Ha szájalmat éreztem is a nép iránt, amikor az méltó volt a szájalomra, s megpróbáltam könnyíteni terhein, ez még egyáltalán nem bizonyítja azt, hogy jobban szeretném, mint benneketek” – ekként mentegetőzik egy tehető görög rhétor osztályos társai, szülővárosa vezető rétegének képviselői előtt. *Ranovics* fordításában az utolsó tagmondat így hangzik: „ez még egyáltalán nem bizonyítja azt, hogy szeretem is [ti. a népet!]”. – Az idézett passzus görögül: *Ei de éleun tus démottik hote ésan eleeinoi, kai kath' hoson hoion te én epikuphizein epeirómén, uthen esti tuto sémeion tu pros ekeinus echein oikeioteron* (Dion Chrys. or. L,3; a kiemelések tőlem – Sz. G.).

⁴⁷ L. ehhez a Birodalmon belüli Keleten kiemelt jelentőséggel bíró (császári) tartomány, *Syria* provincia esetét: *Ranovics*, A római birodalom keleti tartományai, 166–216. opp. *Maurice SARTRE, The Middle East under Rome*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts – London, England 2005 (francia eredeti: 2001); vö. *Fergus MILLAR: The Roman Near East (31 B.C. – A.D. 337)*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1993.

⁴⁸ A munkássága súlypontját tekintve a hellénizmus nagy történeti korszakának általános problémái mellett főként a hellénizmus társadalomtörténetét kutató szovjet szerző, A[vrám] B[oriszovics] *Ranovics* tervmunka keretében írta meg könyvét a Kr. u. I–III. századi Róma Birodalom keleti tartományairól (I. ehhez a *Szerkesztők előszavát* A. B. RANOVICS: *A hellénizmus és történeti szerepe* címet viselő, magyar fordításban is olvasható munkájához: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952; 3 [orosz eredeti: 1950]). Ennek ellenére jelentős munkát végzett: anyagismerete és lényeglátása vitán felül áll. Könyvének olvasója ezért újra meg újra csak sajnálkozhat azon, hogy a kor és a körülmények, amelyek között a munka létrejött, kényszerű korlátok közé szorították az alkotót. *Ranovics* a kis-ázsiai római tartományok történetét is részletesen tárgyaló monografikus feldolgozása tanulságos és egyben sajnálatos példája annak, hogy egy különben kiváló kutató miként kényszerült arra, hogy munkájában sokszor mellőzze, olykor megmásítsa, gyakorta pedig figyelmen kívül hagyja a feliratok és érmek, esetenként pedig régészeti leletek alapján is megkérdőjelezhetetlen ténye-

virágoztak fel újra a Kr. u. I–II. század fordulóján a part menti görög városok. Ugyancsak a tartomány kevésbé fejlett régióiban élő lakosságot sújtották leginkább a gyakori földrengések következményei, valamint a spekulációval is súlyosbított gabonahiány folytán újra meg újra fellépő – az antik városi közösségek egyik állandó problémáját jelentető – éhínségek is: I. pl. *Tertullianus*, *Apologeticum* XL,2.

⁴³ Vö. B. W. FRIER: *Demography*. In: *The Cambridge Ancient History*, XI²: *The High Empire A.D. 70 – 192*, Cambridge 2000; 787–816 (Ch. 27); 813. és 814.

⁴⁴ L. ehhez az *I.1.* jelzésű szakaszt.

Fazit: az elmúlt száz év alatt ebben a témában még hosszabb tanulmányok sem jelentek meg Magyarországon. Az Eredmények címet viselő alfejezetben feltüntetett munkám tehát *alapkutatás*.

Kutatástörténet: a császárkori Kis-Ázsia története a nemzetközi kutatásban. (II.6.)

A korszakos jelentőségű ókortörténész, Theodor Mommsen a római tartományok történetét elsőként felvázoló, úttörő munkájától⁴⁹ kezdve David Magie a római Kis-Ázsiát részletezően bemutató monográfiáján át egészen Stephen Mitchell, Maurice Sartre és Christian Marek a modern ókortudomány szemléletét és munkamódszereit reprezentáló legújabb feldolgozásaiig könyvek és tanulmányok sokasága vállalkozott arra, hogy megjelenítse olvasói számára a Római Birodalomnak ezt a változatos arculatú területét.

Különös jelentőséggel bír a fentebb felsorolt munkák között az egykor princetoni professzor-ként (Professor of Classics) tevékenykedő David MAGIE a kis-ázsiai térség meghódításának folyamata mellett az itt kialakított tartományok igazgatásának kérdéseit és belső viszonyainak problematikáját is szinte kimerítő részletességgel taglaló munkája: *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ. Volume I (Text); Volume II (Notes)*, Princeton University Press, Princeton 1950.

Magie nagy ívű, évtizedeken át íródott monografikus feldolgozása úgy van megalkotva, ahogyan azt egy előző korszak, a XIX. század poziti-

vista hagyománya követelményként állította a történeti munkák alkotói elé. A méreteiben is impozánsnak mondható mű⁵⁰ szerzője mindent elolvasott, és néhány általa tárgyalt résztéma apróbb hiányosságai kivételével⁵¹ mindent kidolgozott a Kr. u. I–III. századi Kis-Ázsia történetének megismerése, majd megjelenítése során. A mai kor igényei szerint azonban épp ez az, ami olvashatatlanná teszi az amerikai kutató nemcsak adatközléseiben megbízható, de szépen és jól követhetően is megírt munkáját.⁵² Azzal együtt, hogy Magie tudatosan törekedett a tömörségre az előszót is tartalmazó bevezető rész nélkül (pp. I–XXI) 1663 lap terjedelmű könyv megalkotása során⁵³

Az európai műveltségű amerikai kutató, David Magie szemléletében egyfajta határon álló, többnyire még a XX. század első harmadának problémáit, illetve megközelítési módszereit szemlélítő *magnum opus*-ánál nemcsak modernebb feldolgozás, de egyben rövidebb, és ezért jobban áttekinthető is az Exeteri Egyetem történész pro-

ket. Mindezt persze nem öncélúan tette, hanem egy ideologikus konstrukció következetes érvényesítésének szolgálatában.

– Közel kortársi összehasonlításképpen vö. ehhez A[mold] H[ugh] M[artin] JONES két, megannyi részletében ma is haszonnal forgatható munkáját: *Cities of the Eastern Roman Provinces*, Clarendon Press, Oxford 1937 (változatlan utányomásban legutóbb: 1998) és uő., *The Greek City from Alexander to Justinian*, Clarendon Press, Oxford 1940 (azóta több, változatlan utányomásban). Egy további példa, amelyről még részletesebben is szólok: David MAGIE: *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ* Vols. I–II, Princeton University Press, Princeton 1950. Ranovics egyébként, bár szűkre szabott bibliográfiai apparátusában viszonylag ritkán hivatkozik rá, más nyugati kutatók témájához kapcsolódó könyvei és tanulmányai mellett, következetesen felhasználta Jonesnek ezt a munkáját is. Azt is mondhatnánk, alapvetően erre támaszkodott. A római Birodalom keleti tartományairól írott – reprezentatív – szovjet monográfia olvasója azonban ennek ellenére is csak kétséggel fogadhatja a monográfia (egyebekben kiemelkedő képességekkel bíró) szerzőjének következtetéseit.

⁴⁹ Theodor MOMMSEN: *Römische Geschichte*, Bd. 5: *Die Provinzen von Caesar bis Diocletian*, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1885; 295–338 (Kap. VIII: Kleinasien).

⁵⁰ Magie munkája két nagyobb egységből áll. A 21 lapnyi bevezető rész mellett (Előszó: vii–ix; Tartalom- és Rövidítés-jegyzék) 723 oldal terjedelmű, és 29 fejezetből álló első kötet egyfajta narratív egység. A szerző itt a kis-ázsiai római tartományok történetét beszéli el a terület tartományra szervezésétől a katonacászárok koráig. A provinciává szervezés körülményeinek előadása során a szerző sokszor meglehetősen részletességgel ismerteti annak előzményeit is (l. pl. Ch. I: *The Bequest of Attalus*; I,3–33. és II,725–781.). A második kötet (725–1661+2: *Addenda et Corrigenda*) a kötet végén található négy függelék (1579–1616), a térkép és a tárgymutató mellett, a jegyzeteket tartalmazza; 855 lapon 1888 jegyzetet. Az egyes jegyzetek esetében sokszor több oldal terjedelmű jegyzetapparátus magában foglalja az adott kérdésre vonatkozó irodalmi, epigráfiai, numizmatikai és régészeti bizonyítékokat. A téma modern irodalmát a szerző nemcsak kimerítő részletességgel sorolja fel, de minden esetben kritikailag is értékeli.

⁵¹ Egy ilyen résztéma kidolgozásának hiányosságait, közelebből a kis-ázsiai városok érmelésének feldolgozásában kimutatható hiányosságokat, az akkor fiatal kutatónak számító Michael GRANT joggal kifogásolta Magie könyvéről írott recenziójában: *The English Historical Review* Vol. 67, No. 262 /1952/, 79–83; 81 ssk.

⁵² Ez utóbbiakat egyebekben még a Magie ált írott könyv egészéről is igen kritikus hangnemben nyilatkozó Michael GRANT is elismeri: „he [ti. D. Magie] is wonderfully successful as a narrator and story-teller. He is a master of clear, historical account, and to his gift is added the long, patient collection of material. Even if he does not start a new epoch in the historiography of Asia Minor (a kiemelés tőlem – Sz. G.), at any rate he sums up an epoch in monumental fashion”. In: *The English Historical Review* Vol. 67, No. 262 /1952/, 83.

⁵³ Ezzel, illetve ezzel is joggal nyerte el számos bírálója egyikének csodálatát. „Not the length but the extreme brevity and compression is the most remarkable feature of this work” – ekként fejezi ki elismerését a hatalmas témát a szükséges tömörséggel tárgyaló Magie alkotói teljesítménye iránt egy amerikai recenzense, J. A. O. LARSEN. In: *CPh* 47,4 (1952), 235–236.

fesszorának, Stephen MITCHELLnek zömmel a császárkori Közép-Anatólia viszonyaira összpontosító, ám egyben a kis-ázsiai kereszténység kezdeteinek is kiemelt figyelmet szentelő munkája: *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor. Volume I: The Celts of Anatolia and the Impact of Roman Rule* és *Vol. II: The Rise of the Church*, Clarendon Press, Oxford 1993.

Stephen Mitchell kétkötetes munkája az egyik legjobb a Római Birodalom keleti feléről írott könyvek közül – ezzel a megállapítással kezdi egyik recenziója is Mitchell két kötetre osztott, egyenként 266 (skk.), illetve 200 lap terjedelmű monográfiájáról adott bírálatát.⁵⁴ A továbbiakban azonban nem biztos, hogy mindenben egyet tudunk érteni az angol szerző amerikai recenziójával. Annak ugyanis, aki alaposabb ismereteket akar szerezni a principatus kori római Kis-Ázsia történetével kapcsolatban, Mitchell könyve igazából csak akkor használható, ha olvasta már Magie munkáját.

Mitchell időben tágabb teret ölel fel könyvében, mint azt Magie tette. Könyvében ő valóban Diocletianus uralkodásának koráig dolgozza fel a római Kis-Ázsia történetét. Nem egy esetben pedig messze túl halad még a constantinusi fordulatot követő időszakon is. Mitchell monografikus feldolgozása azonban esetenként nem több egyfajta szubjektív válogatásnál, amely azt mondja el, milyennek is látja az angol kutató a római Kis-Ázsiát.

A források és a szakirodalom alapos ismerete mellett elsődlegesen Mitchell és Magie monografikus feldolgozásainak szempontjait és eredményeit hasznosítja és fejleszti tovább Christian MAREK 2010 januárjában lezárt, s még abban az évben megjelent, páratlanul nagy ívű feldolgozása. Ez utóbbi már azt tűzte ki céljául, hogy a téma terjedelméhez képest tömör, ám sokrétű ábrázolásban mutassa be az egész ókori Kis-Ázsiát.⁵⁵ Pontosabban az Anatóliai-félszigeten kialakított római provinciák a tartományok Diocletianus alatti újrarendezéséig terjedő történetét. A könyv ugyanis kevesebbet tartalmaz, mint amit a címe ígér (*Geschichte Kleinasiens in der Antike*).⁵⁶ Igaz viszont, hogy

a szerző a hellénisztikus kor előtti Kis-Ázsia történetét is feldolgozza munkájában.⁵⁷

A rendkívül olvasott, és igen invenciózusnak tűnő Maurice SARTRE monografikus feldolgozásával kapcsolatban (*L'Asie Mineure et l'Anatolie d'Alexandre à Dioclétien – IVème siècle av. J. C. – IIIème siècle ap. J. C.*, Paris, Armand Colin, 1995.) megkockáztatnék egy szubjektív megjegyzést. Számomra úgy tűnik, hogy akárcsak a császárkori Róma történetének nem egy kutatója Ronald Syme korábbi munkásságának hasonló produktumai esetében, Sartre is leginkább kiemelkedő szakmai teljesítményt nyújtó honfitársa, a lassan három évtizede eltávozott Louis Robert egy-egy odavetett megjegyzésének kidolgozásából „él”.

A témát monografikusan vagy monografikus igényrel tárgyaló feldolgozások mellett több olyan munka is született persze, amelynek szerzője szerényebb célt tűzött ki maga elé, mint a római uralom alatt álló Anatóliai-félsziget egészének a bemutatása. Az egyes részterületen folyó korábbi kutatások közül külön ki kell emelnünk Victor CHAPOT a római Asia provinciát bemutató könyvét: *La province romaine proconsulaire d'Asie depuis ses origines jusqu'à la fin du Haut-Empire* (Bibliothèque de l'École des hautes études: Sciences historiques et philologiques fasc. 150), Librairie Émile Bouillon Éditeur, Paris 1904,⁵⁸ bár ez napjainkban már inkább csak tudománytörténeti szempontból értékes dokumentumként tanulmányozható. Még inkább ez mondható el Chapot egy későbbi monográfiájáról, amely az Euphratés mellett húzódó határ történetét dolgozza fel.⁵⁹

A szakmai elismertségét inkább későbbi munkáival megszerző francia kutató a római kori Kis-Ázsia nyugati, majd keleti harmadát bemutató monografikus feldolgozásainál jóval több hasznosítható megállapítást tartalmaznak a későbbi Sir William Mitchell Ramsay elsősorban a római kori Dél-Anatólia középső régióira koncentráló, sok-

Antike – Von den Hethitern bis Konstantin, Verlag C. H. Beck (Reihe: Wissen), 2005.

⁵⁷ Munkatársával, a könyv ezen részeinek megalkotásában közreműködő Peter Freijel együtt, a paleolitikum időszakától kezdve egészen a Nagy Sándor-i hódításig: MAREK, Kleinasiens (2010); 75–227.

⁵⁸ Változatlan újrányomásban ue.: „L'Erma” di Bretschneider, Roma 1967.

⁵⁹ Victor CHAPOT: *La Frontière de l'Euphrate de Pompée à conquête arabe* (Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 97), Paris 1907 (változatlan utánnomlásban: Roma 1967). – A később a Francia Akadémia tagjává is választott Victor Chapot inkább régészként tevékenykedett hosszúnak mondható élete (1873–1954) során.

⁵⁴ Vö. Raymond VAN DAM, in: Bryn Mawr Classical Review; 1995. 02. 02.

⁵⁵ Christian MAREK: *Geschichte Kleinasiens in der Antike* (unter Mitarbeit von Peter Frei), Verlag C. H. Beck, München 2010; küln. 235., ill. 389–682 skk.

⁵⁶ A Münsteri Egyetemen tevékenykedő ókortörténész és Kis-Ázsia-„specialista”, Elmar SCHWERTHEIM rövid összefoglalása is csak a konstantini fordulatig halad: *Kleinasiens in der*

szor inkább úttörő jellegű vizsgálódásai.⁶⁰ Máig megőrizte jelentőségét viszont a Ramsayt követő nemzedékhez tartozó Louis Robert munkássága. A kiváló francia epigráfus, aki közel ötszáz hosszabb-rövidebb tanulmánya, cikke és könyve közül a legtöbbet a kis-ázsiai feliratok közlésének, illetve értelmezésének szentelte,⁶¹ közeli munkatársává is lett feleségével együtt hosszú éveket töltött el Kis-Ázsiában. Robert itteni (az 1930-as években kezdődő, és a 80-as évek elejéig tartó) terepbejárásai vagy ásatásai során mindenkor nagy fontosságot tulajdonított annak is, hogy bemutassa a feliratok lelőhelyeül szolgáló terület földrajzi sajátosságait.⁶²

⁶⁰ L. küln. ehhez W. M. RAMSAY: *The Graeco-Roman Civilization in Pisidia*, JHS IV (1883), 23–45; vö. uő., *Cilicia, Tarsus, and the Great Taurus Pass*, The Geographical Journal, XII,4 (1903), 357–410 skk (térképek); *Studies in the Roman Province Galatia. I. The Homonadeis and the Homonadensian War*, JRS VII (1917), 229–283; *Studies in the Roman Province Galatia. II.—Dedications at the Sanctuary of Colonia Caesarea*, JRS VIII (1918), 107–145; *Military Operations on the North Front of Mount Taurus*, JHS XL,1 (1920), 89–112; *Military Operations on the North Front of Mount Taurus (Continued)*, JHS XLIII,1 (1923), 1–10; *Studies in the Roman Province Galatia. III.—Imperial Government of the Province Galatia*, JRS XII (1922), 147–186; *Geography and History in a Phrygo-Pisidian Glen*, The Geographical Journal LXI,4 (1923), 279–296; *Military Operations on the North Front of Mount Taurus. IV.—The Campaigns of 319–320 B.C.*, JHS XLIII,1 (1923), 1–10; *Studies in the Roman Province Galatia. VI.—Some Inscriptions of Colonia Caesarea Antiochea*, JRS XIV (1924), 172–205; *Studies in the Roman Province Galatia. VII.—Pisidia. VIII.—Map of Yallowajd; IX.—Inscriptions of Antioch of Phrygia-towards-Pisidia (Colonia Caesarea)*, JRS XVI (1926), 102–107; 107–110; 110–119; *Studies in the Roman Province Galatia. X.—The Romans in Galatia XVI*, JRS XVI (1926), 201–215.; *Anatolica Quaedam. I. The Campaigns of Servilius Isauricus in Asia Minor*, JHS XLVIII,1 (1928), 46–53. stb.

⁶¹ Louis ROBERT mennyiségét tekintve is impozáns, könyvem *Irodalomjegyzékében* is gyakorta feltüntetett munkái közül mindössze kettőt emelnék ki itt: *Études Anatoliennes – Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure* (Études orientales publiées par l'Institut français d'archéologie de Stamboul sous la direction de M. Albert Gabriel, fasc. V), de Boccard [Éditeur], Paris 1937; változatlan utánnomásban: Amsterdam 1970) és Louis ROBERT (– Jean ROBERT): *Hellenica – Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques*, Tomes I–XIII, Limoges – Paris 1940–1965. – Az elsősorban epigráfusként kiemelkedő teljesítményt nyújtó Louis Robert (1904–1985) kutatói tevékenysége rövid értékeléshez újabban I. Georg PETZL: *Louis Robert*. In: W. Appel (szerk.), *Magistri et discipuli – Kapitel zur Geschichte der Altertumswissenschaften im 20. Jahrhundert*, Toruń 2002; 131–139. Vö. még ehhez G[len] W[arren] BOWERSOCK nekrológiának méltató szavait: *Louis Robert, 1904–1985*, AJA 90,2 (1986), 171–172.

⁶² L. küln. Louis ROBERT: *Villes d'Asie Mineure – Études de géographie ancienne* (Études orientales publiées par l'Institut français d'archéologie de Stamboul sous la direction de M.

L. Robert azonban sohasem vállalkozott arra, hogy megírja a római uralom alatt álló Anatóliai-félsziget történetét. S. Mitchell és M. Sartre pedig nem szentelt túl sok figyelmet a római Kis-Ázsiát alkotó, görög igazgatási rendű városokat körülvevő földrajzi környezet tanulmányozásának. D. Magie mindkettőt megtette, ám a politikai és/vagy igazgatási egységet is alkotó anatóliai térségek természetföldrajzi viszonyainak bemutatása során többnyire csak adatokat közöl. A részletes analízis – itt – hiányzik nála. Az amerikai kutató impozáns méretű monográfiájáról mára leginkább gazdaságtörténeti tekintetben mondható el az, hogy elavult.

Egy, a római Kis-Ázsia gazdaságtörténetére is hosszabban kitérő munka esetében így tág tér nyílik az egyes régiókat meghatározó természetföldrajzi környezet bemutatására. Ezt követően pedig sor kerülhet a munkával kapcsolatos egyik legfőbb célkitűzés megvalósítására, a földrajzi adottságoktól meghatározott regionális gazdálkodási formák tanulmányozására is.

III.1–4.: A kutatás elsődleges célkitűzései (1): a Kis-Ázsia feletti római uralom idején fennálló természetföldrajzi környezet rekonstruálása

Hogy közelebb kerülhessünk az egykori valóság rekonstruálásához, munkámban egy önálló egységet alkotó, terjedelmes fejezetet szántam arra, hogy bemutassam az Anatóliai-félsziget a Kr. u. I–III. századi állapotokra valószínűsíthető természetföldrajzi viszonyait.⁶³ Aki elolvassa ezt a fejezetet, az talán másként látja majd az ókori Kis-Ázsia egyes tájegységeinek mezőgazdasági lehetőségeit. Megtudhatja például, hogy Közép-Anatólia egy tágas, ma többnyire félsivatagként ismert térségében, a nagy Sóstó (Tuz Gölü) körül elterülő vidékeken a görög–római korban gabonát is termesztettek. Az ettől délre elterülő „kopár fennsík”⁶⁴ pedig nyájak százait legettették, mivel a tavaszi és az őszi esőzések után a sztyeppe kiszáradt, s a kutakban meg az ún. beszakadásos dolinákban együttesen már elegendő víz volt az állatok

Albert Gabriel, fasc. II), de Boccard [Éditeur], Paris 1962² (1935); vö. még uő., *Documents d'Asie Mineure* (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome), Athènes – Paris, de Boccard [Éditeur], 1987.

⁶³ L. ehhez könyvem első kötetének 139–363. oldalait: *A földrajzi háttér: Anatólia. – Régiók és regionális gazdálkodási formák a Kr. u. I–III. századi Kis-Ázsiában (I.3.)*.

⁶⁴ Az ókori Lykaonia részét képező "hideg és kopár fennsík" (Strab. XII 6,1 – 568: *oropedia psykra kai psila*), a mai Obruk Yaylasi területén.

ezreinek az itatásához.⁶⁵ Sok másra is kitérek ebben a fejezetben. Úgy gondolom, ez szükséges is, hiszen az Anatóliai-félsziget tájegységeként is nagy változatosságot mutató klimatikus viszonyainak ismertetése nélkül egy-egy térség regionális gazdálkodása nem, vagy csak nehezen érthető.

Természeti környezet, régiók és regionális gazdálkodás a római Kis-Ázsiában (III.2.)

Ismert tény, hogy a preindusztriális társadalmakban meghatározó szerepe volt a mezőgazdaságnak. Így volt ez az Anatóliai-félsziget római uralom alatt álló területén is.

Mivel napjainkra a táj képe sok helyütt alapvetően megváltozott, a görög–római kori Kis-Ázsia külső képének rekonstruálásához nélkülözhetetlen segítséget nyújtanak a XIX. századi utazók leírásai. A Londonban született, de Göttingenben filológiai és történelmet is tanult William John Hamilton természettudományos, azon belül pedig elsősorban geológiai érdeklődését követve járta be Kis-Ázsia jelentős részét – Nyugat-, illetve Észak-, Közép- és Kelet-Anatóliát, 1835 és 1837 között. Hamilton munkájának különösen értékes részét képezi az erős vulkanikus tevékenység nyomait őrző egykori *Katakekaumené*⁶⁶ leírása, amiként a Sinop (Sinópé) és Trabzon (Trapezunt-Trapezus) között húzódó tengerpart leírása is. Itt, az Északkelet-anatóliai térség bemutatása során Hamilton Xenophón és Strabón a térségről adott beszámolóira is hivatkozik. Az 1842-ben megjelent munka

azonban mindenekelőtt szerzőjének személyes tapasztalatain alapul. Kappadokiai utazása során például Hamilton nemcsak felkereste, de meg is mászta a Kayseri (Caesarea-Mazaka) térségét uraló kialudt vulkánt, az Erciyes Dağit (*Argaion oros*).⁶⁷ Egy másik, ugyancsak angol utazó 1838-ban, majd a rákövetkező évben járta be az egykori Lykia a korabeli Nyugat-Európában meglehetősen ismeretlen térségnek számító belső vidékeit. Sir Charles Fellows délnyugat-anatóliai expedíciói során felfedezte Xanthos romjait, bejárta az Arykandos (Aykirıçay) völgyét, a *Milyas* hegyvidékét, valamint *Kibyrtis* térségét is.⁶⁸ Tevékenysége révén Fellows Lykia régészeti kutatásának megalapozójává lett. Nevét és számos megállapítását a Lykia városait és vidékeit vizsgáló modern szakmunkák is említik.

Az Anatóliai-félsziget a XIX. század második felében az ókorhoz még sokban hasonló állapotokat mutató természetes növénytakarójának leírásához – Alexander von Nordmann számos értekezése mellett (akit ma leginkább a róla elnevezett, Kelet-Pontoszban is honos fenyőfajta⁶⁹ után ismerünk) – főként Pjotr Csihacsev (P[eter] de Tchihatcheff) számos kötetet felölelő nagy művének vonatkozó részei szolgálnak ma is nélkülözhetetlen segítséggel.⁷⁰ A klasszikus antikvitás részben Kis-Ázsia területén is megtalálható állatvilágának rekonstruálásához változatlanul nélkülözhetetlen vezető Otto Keller ugyancsak klasszikussá lett monografikus feldolgozása.⁷¹ Az Anatóliai-félszigeten is tartott háziállatok leírása mellett a kis-ázsiai térségben is

⁶⁵ A görög–római korban *Tatta*-tónak nevezett nagy Sóstótól, a Tuz Gölütől délre eső térségben egykor a római klienskirálynak, a galatai Amyntasnak is több mint háromszáz nyája legelt. Durva gypajuk ennek az uralkodónak, ahogy a provincia-szervezés után a térségben kiterjedt birtokokkal rendelkező római császároknak is, jelentős bevételt hozott: Strab. XII 6,1 – 569., ill. Plin. Nat. hist. XXIX,9 [33]. Lykaonia sztyeppéin vadszamarak is éltek (Strab. loc. cit.), az őszvéreket pedig kifejezetten tenyésztés céljából tartották ebben a térségben. (A Dél-Galatiából származó, nagyrészt eladásra tenyésztett őszvérek keresettek és meglehetősen drágák is voltak a császárkor idején. A galatai őszvér az egész Birodalomban keresett luxuscikknek számított: így. Plut. mor. 524a és Philostr. vit. Sophist. I,43. – ed. Kayser). Még a Tatta-tó körüli térség sóval átitatott talaja is megfelelő minőségű fűvel szolgált az ottani legelőkön tartott juhok és szarvasmarhák számára: vö. Magie, Roman Rule in Asia Minor” I,455.

⁶⁶ A lydiai-mysiai határterületen fekvő *Katakekaumené* a klasszikus antikvitás korából származó leírásához I. Strab. XII 8,17; 18 – 579; XIII 4,11 – 628; vö. 626; továbbá XIV 1,15 – 637. A *Katakekaumené* térségében lezajló erős szeizmikus mozgásokról később Tacitus is beszámol: Annales II 47,1-3. – A térség modern földrajzi leírásához I. Alfred PHILIPPSON: *Das Vulkangebiet von Kula in Lydien, die Katakekaumene der Alten*, Peterm. Mitt. 59 (1913/2), 237-241.

⁶⁷ William J[ohn] HAMILTON: *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia – with some account of their antiquities and Geology*, Vols. I–II, John Murray [Publisher] London 1842. – A szerző többnyire Szmirnából (a mai Izmir városából) kiindulva vállalkozott kis-ázsiai utazásaira. A *Katakekaumene* és az *Argaion oros* (Mons Argaeus) leírása Hamilton munkájának második kötetében található: 135 skk. és 270 skk.

⁶⁸ Sir Charles FELLOWS: *Travels and Researches in Asia Minor; more particularly in the province of Lycia*, John Murray [Publisher], London 1852; küln. 294 skk; 313 skk; 358 skk. és passim.

⁶⁹ Kaukázusi jegenyefenyő (*Abies Nordmanniana*).

⁷⁰ L. küln. Peter DE TCHIHATCHEFF: *Asie Mineure – description physique, statistique et archéologie. Troisième partie: Botanique*, Tomes I–II, Gide. Librairie-Éditeur, Paris 1860.

⁷¹ Otto KELLER: *Die antike Tierwelt*, Bd. I: *Säugetiere*, Verlag von Wilhelm Engelmann in Leipzig, Leipzig 1909; Bd. II: *Vögel, Reptilien, Fische, Insekten, Spinnentiere* (etc.), Verlag von Wilhelm Engelmann in Leipzig, Leipzig 1913 (ugyancsak két kötetben, változatlan utányomásban: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1963).

termesztett kultúrnövényekre is kitér Victor Hehn hasonló kvalitásokkal bíró munkája.⁷²

Mint fentebb már szó volt róla, az anatóliai térség legkésőbb a XIX. században állt legközelebb a klasszikus antikvitás korabeli állapotokhoz. A tudományos igényű leírások közül így különös jelentőséggel bírnak számunkra az oszmán kor végi Anatólia természetföldrajzi viszonyait bemutató, korabeli szakmunkák. Leginkább az ismert német geográfus, Alfred Philippson a témában megjelentetett tanulmányai⁷³ alapján érzékelhető, hogy az Anatóliai-félsziget természetes növénytakarója és állatvilága, de részben éghajlata is akkoriban még jóval közelebb állt a klasszikus antikvitás időszakának természetföldrajzi viszonyaihoz.

A XIX. század utazóihoz hasonlóan még Philippson is az épített környezet rohamos térnyerése előtt járta be Nyugat-Kis-Ázsiát. Munkássága annyira jelentősnek mondható, hogy részben ennek felhasználásával készült az, a ma kevésbé ismert kézikönyv is, amelyet a Török Birodalom első világháborús veresége után szolgálati célokból állítottak össze, kizárólagosan a Kis-Ázsiában tartózkodó brit haderő tisztjeinek használatára. A négy kötetre tervezett kézikönyv első kötete részletebben is kitér az Anatóliai-félsziget hegy- és vízrajzára, állat- és növényvilágára, de ásványkinccseire és közlekedési hálózatára is.⁷⁴ Természetesen sok egyéb részletet is tárgyal még, egy katonai célokat szolgáló kézikönyv által megkívánt tömörséggel és pontossággal, szinte mindenkor hiánytalanul jelenítve meg az ázsiai Törökország természetföldrajzi viszonyairól Nyugat-Európában a kötet megjelentetésének időpontjáig (az 1919-es év júliusáig) megszerzett ismereteket.

⁷² Victor HEHN: *Kulturpflanzen und Haustiere im Ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa – Historisch-linguistische Skizzen*. Siebente Auflage (1870¹) neu herausgegeben von O. Schrader/ mit botanischen Beiträgen von A. Engler, Verlag von Gebrüder Borntraeger, Berlin 1902⁷.

⁷³ L. ehhez Alfred PHILIPPSON főként a Petermanns Geographische Mitteilungen egyes számaiban megjelent közleményeit. Két példa: *Das Vulkangebiet von Kula in Lydien, die Katakekaumene der Alten*, Peterm. Mitt. 59 (1913/2), 237–241. és *Die Vegetation des westlichen Kleinasien*, Peterm. Mitt. 65 (1919), 168–173. és 204–207. Vö. még uő., *Das Türkische Reich – Eine geographische Übersicht /Deutsche Orientbücherei XII./*, Verlag Gustav Kiepenheuer, Weimar 1915.

⁷⁴ Naval Staff/Intelligence Department, *A Handbook of Asia Minor, Volume I: General; July, 1919*; küln. 9–125 (Ch. I: *Physical Geography*); 126–141 (Ch. II: *Geology and Minerals*); 142–161 (Ch. III: *Climate, Flora, and Fauna*). Vö. még 219–226 (*Stock-breeding*; in: Ch. VI.); 226–247 (*Cultivation*; in: Ch. VI.); továbbá 250–279 (Ch. VII: *Communications*).

A kifejezetten a történeti földrajz körébe vágó munkák közül mindenekelőtt a fentebb már említett W. M. Ramsay monografikus feldolgozása tekinthető mindmáig nélkülözhetetlen vezetőnek az Anatóliai-félsziget Kr. u. I–III. századi képének bemutatásához.⁷⁵ Akkor is, ha Ramsay impozáns munkája jobbára nem azt adja, amit a címe ígér (*Historical Geography*). „*Zavaros, kavargó és rendezetlen könyv ez, nem több egy romnál. Ramsay sebtében ütötte össze, elsősorban egész életén át tartó utazásai miatt*” – erre a megállapításra jutott Ramsay terjedelmes munkájának elolvasása után Louis Robert.⁷⁶ Ramsay gyakorta hivatkozott nagy monográfiájánál (*The Historical Geography of Asia Minor*; 1890⁷⁷) esetenként lényegesen jobbakként a brit kutató e tárgykörben később közölt cikkei és tanulmányai.⁷⁸ Ramsay személyes tapasztalatai alapján leginkább Nyugat- és Közép-Phrygia térségét, valamint Pisidiát és Lykaoniát ismerte meg.⁷⁹ Egyebekben a kutatói tevékenysége elismeréseképpen később lovagi rangra emelt Sir William Mitchell Ramsay kutatási eredményeit is hasznosította az, az 1919 júliusában megjelent

⁷⁵ W[illiam] M[itche]ll RAMSAY: *The Historical Geography of Asia Minor* (Royal Geographical Society Supplementary Papers Vol. IV), John Murray [Publisher], London 1890; változatlan utányomásban: Amsterdam 1962.

– Egy később megjelent, ám maig alapvető munka vonatkozó alfejezete is hasznos információkkal szolgál ebben a témában M[ax] CARRY: *The Geographic Background of Greek-Roman History*, Clarendon Press, Oxford 1949; 151–164 (VI: The Asitic Near East; VI.1: *Asia Minor*).

⁷⁶ ROBERT, Villes d'Asie Mineure (1962²), 428: „*ce livre confus, tumultueux, désordonné, bâclé, n'est plus qu'une ruine, et d'abord grace aux voyages de Ramsay lui-même pendant toute une vie*”.

⁷⁷ A munka teljes bibliográfiai adatait l. fentebb, a 75. sz. jegyzet első felében.

⁷⁸ Két példa W[illiam] M[itche]ll RAMSAY későbbi, a kis-ázsiai térség történeti földrajzának tárgykörébe tartozó tanulmányai közül: *The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor*, *The Geographical Journal*, XX,3 (1902), 257–275., ill. 275–282. és *Cilicia, Tarsus, and the Great Taurus Pass*, *The Geographical Journal*, XII,4 (1903), 357–410 skk (térképek).

– A hosszú életet megélt (1851–1939) skót tudós részben Pál apostol nyomait kutatta kis-ázsia utazásai során: vö. uő., *St. Paul the traveler, and the Roman Citizen*, London 1907¹⁰ (1895). Ramsay ez irányú tevékenységének értékeléséhez l. W. Ward GASQUE: *Sir William Mitchell Ramsay, archaeologist and New Testament scholar – a survey of his contribution to the study of the New Testament* (Baker Studies in Biblical archaeology), Grand Rapids, Michigan 1966.

⁷⁹ Ramsay számos – speciális – tanulmányt is megjelentetett ebben a témakörben: *Studies in the Roman Province Galatia I–X*; JRS VII (1917); vö. még JRS XVI (1927). Felsorolásukat l. fentebb az 60. sz. jegyzetben.

(belső használatra készült) angol katonai kézikönyv, amelyet fentebb említettünk.⁸⁰

Az ókori Kis-Ázsia egyes tájegységeinek megismeréséhez további hasznos adalékokkal szolgálnak a XIX–XX. század fordulóján a térséget pusztán ismereteik bővítése céljából bejáró nyugat-európai utazók is. Ilyen klasszikus műveltséggel rendelkező dilettáns, a szó eredeti értelmében saját gyönyörűségére (*per il suo diletto*) utazgató ember volt az a szolgálaton kívüli német ezredes is, aki a térségben található antik építészeti emlékek megtekintése és az ott található – görög és latin – feliratok gyűjtése (lemásolása) céljából idősebb fiával és egy alkalmi utazótársal együtt 1907 tavaszán bejárta az Oszmán Birodalom délnyugati szegletét, az egykori Kariát.⁸¹

Természeti katasztrófák: földrengések és szárazság, sáskák és szúnyogok (III.3.)

Hogy a klimatikus adottságoknak, a nyugat-anatóliai térségben gyakori földrengéseknek,⁸² és az Anatóliai-félsziget égei-tengeri partvidékén a természetföldrajzi környezet részét alkotó élősködők együttes hatásának milyen komoly szerepe volt nem csak az ókori, de még a XIX. századi Kis-Ázsia mindennapi életében, egyetlen adattal szertném szemléltetni itt.

Legalább az oszmán idők végéig a hosszán tartó szárazság és a gyakori földrengések mellett a szúnyogok mértéktelen elszaporodása volt az Anatóliai-félszigetet az emberi történelem kezdete óta folyamatosan sújtó, leggyakoribb csapás. Egy viszonylag modern, tehát már ellenőrizhető adat szerint az aszály és a főként a szúnyogok okozta járványokkal párosuló éhínség több mint 150 000 ember halálát okozta az ázsiai Törökországban még az 1874–1876 közötti időszakban is.⁸³

Látszólag jelentéktelen körülmények tűnik a Nyugat-Anatóliában különösen nagy számban

tenyésző szúnyogok jelenlétével foglalkozni. A klasszikus antikvitás időszakában azonban éppen a Kaikos (ma Bakır Çay) torkolatvidékén tenyésző szúnyogok folytonos inváziója miatt adták fel lakói Myus és Atarneus városát (Pausanias, VII 2,11.).⁸⁴

Kis-Ázsia egyes régióin belül uralkodó a mostoha természeti viszonyok következtében voltak területek, ahol csak a halászat,⁸⁵ míg másutt pusztán a vadászat⁸⁶ nyújtott csak megélhetést. Más vidékek viszont alapvetően az olívaolaj exportjára alapozták gazdaságukat. Termő olajfa ugyanis, amint az ismeretes, még a mediterrán térségen belül is csak a kiegyensúlyozott növekedéséhez

⁸⁴ Kis-Ázsia állatvilágának egyik jellegzetes képviselője az Égei-tengerbe ömlő folyók fokozatosan elmosárasodó deltáiban ma is nagy számban megtalálható élősködő, a *szúnyog*. Ez az apró termetű vérszívó Nyugat-Kis-Ázsia egyes tengerparti vidékein időről időre rendkívüli mértékben elszaporodott. Olyannyira, hogy állandó jelenlétük a nyári időszakban megnehezítette, másutt pedig – mint a fentebb említett Myus és Atarneus térségében – már egyenesen lehetetlenné tette a mindennapi életet. A nehézségek ellenére azonban számos nyugat-anatóliai kikötővárosban mégiscsak helyben maradt a lakosság. Ez azonban a maláriás megbetegedéssel járó élettani hatások tudatos vállalásával járt. A Kr. u. I. század hetvenes éveinek elején egy neves kis-ázsiai szónok, Dion Chrysostomos azt írja, hogy Kaunos lakói (ma Dalyan) közül csaknem mindenki láztól szenved (or. XXXII,92: *pyrettei*). A témához általában I. M. WATSON: *The Geographical Aspects of Malaria*, *The Geographical Journal*, 99,4 (1942), 161–170.

— A mocsaras vidékeket tömegesen ellepő szúnyogok persze más földközi-tengeri térségek lakóinak az életét is megkeserítették: vö. Aristoph. av. 244 skk. (az Attikához tartozó Marathón vidéke) és Hdt. II,95 (Egyiptom). Ez utóbbiról az Őszöretesség is megemlékezik: 2Móz 8,12–14 (az Egyiptomot ért harmadik csapás: a szúnyogok). – A téma egészéhez I. Otto KELLER fentebb már említett munkájának második kötetét: *Die antike Tierwelt*, Bd. II: *Vögel, Reptilien, Fische, Insekten, Spinnentiere* (etc.), Verlag von Wilhelm Engelmann in Leipzig, Leipzig 1913; II,503; vö. még II,449 skk.

⁸⁵ A legismertebb példa egy délnyugat-anatóliai kikötőváros, a kariai Iasos (ma Asin; vö. Strab. XIV 2,21 – 658.). Iasos lakóit a tenger tartotta el. De másutt is, ahol a városok bőven rendelkeztek mezőgazdasági művelésre alkalmas területtel, az olyan polisok, mint a tengerszorosok vidékén fekvő Byzantion (Izszambul) vagy Kyzikos (Belkis) lakosságának egy jelentős része is halászzal foglalkozott. Ezen belül pedig, noha idényjelleggel, főként a tonhalak rendkívül nagy hasznot hajtó, és sok embert foglalkoztató halászatából élt.

⁸⁶ Már Strabón is megjegyzi, hogy a kelet-pontosi-hegyvidék északi peremén fekvő Pharak(e)ia vidékén, vagyis a mai Ordu vagy Giresun térségében, a keskeny partvidék fölé meredeken emelkedő hegyek miatt nem igen lehetett folytatni földművelést (XII 3,19 – 549.). A Földközi-tenger kis-ázsiai partjai mentén húzódó Taurusz- (Toros-) hegységben is nagy számban akadtak ilyen területek. Ezek a vidékeken, a részben transzhumáló pásztorkodás és a fakitermelés mellett, jelentette a többnyire nem túl nagy számú lakosság számára a megélhetést.

⁸⁰ L. ehhez fentebb a 39. sz. jegyzetet.

⁸¹ (Oberst a[ußer] D[ienst]) W. von DIEST: *Quer durch Karien*, *Peterm. Mitt.* Heft VIII (1909), 169–177; Heft IX (1909), 216–223; Heft X (1909), 264–269 skk (mellékletek). – Az Appennini-félsziget és a szárazföldi Görögország egyes vidékeit is érintő utazás motívumaihoz l. i. m. 169.

⁸² Vö. Strab. XIII 4,15 – 630. és Louis ROBERT: *Documents d'Asie mineure*, *Bull. corresp. hell.* [BCH] CII,1 (1978), 395–543; 395–408 (V: *Stèle funéraire de Nicomédie et séismes dans les inscriptions*).

⁸³ Vö. Edmund NAUMANN: *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat* (usw.), München – Leipzig 1893 [non vidi]. Oldalszám megadása nélkül idézi S. ERINÇ – N. TUNÇDILEK: *The Agricultural Regions of Turkey*, *Geographical Review* 42,2 (1952), 179–203; 184.

megfelelő területeken található.⁸⁷ Nem egy olyan hegyvidéki régió is akadt, amely a haszonfák iparszerű kitermeléséből élt.⁸⁸

A Török Köztársaság területén végbement iparosítással párhuzamosan megnövekedett az épített környezet a természeti környezet rovására. Ám mára nem ez változtatta meg oly jelentős mértékben a táj arculatát, hanem a már az oszmán uralom időszakában megkezdődött erdőirtás⁸⁹ és a tülle-

geltetés⁹⁰.

A probléma mára drasztikus méreteket öltött. Igen hasonló formában azonban már az ókorban is jelentkezett.

Az Anatóliai-fennsík nyugati peremén fekvő Afyontól (Afyonkarahisar; az egykori *Akroinos*) egészen a Kızılırmak (a görög–római kori Halys) középső folyásáig nem lehet fát találni. Fák vagy bokrok errefelé már a klasszikus antikvitás idősza-

⁸⁷ L. ehhez Theobald FISCHER: *Der Ölbaum – Seine geographische Verbreitung, seine wirtschaftliche und kulturelle Bedeutung*, Peterm. Mitt, Ergänzungsheft 147, Gotha 1904. és Stephen MITCHELL: *Olive cultivation in the economy of Roman Asia Minor*. In: St. Mitchell – C. Katsari (szerk.), *Patterns in the Economy of Roman Asia Minor*, The Classical Press of Wales, Swansea 2005; 83–113.

⁸⁸ A téma legjobb feldolgozása Russel MEIGGS-tól való: *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, Oxford University Press, Oxford 1982. Ebből l. külön a Kis-Ázsiában – is – honos fafajtaikat, ill. az azok gazdasági hasznosítását tárgyaló (könyvemben gyakorta hivatkozott) részeket.

⁸⁹ Az Anatóliai-félszigetet borító erdők pusztulása már neolitikum idejében elkezdődött, majd mind nagyobb intenzitással folytatódott a bronzkor idején: l. pl. Katleen DECKERS – Hugues PESSIN: *Vegetation development in the Middle Euphrates and Upper Jazirah (Syria/Turkey) during the Bronze Age*, Quaternary Research [University of Washington] 74 (2010), 216–226. A Kis-Ázsiában élő népesség növekedésével mind markánsabbá vált azután ez a folyamat a klasszikus antikvitás századaiban. Napjainkra pedig az Anatóliai-félsziget több régiójában erősen visszaszorultak a hegyek oldalait borító erdőségek; mindenütt – szinte kizárólagosan – az emberi tevékenység hatásaként: vö. David KANIEWSKI et alii (= V. De Laet, E. Paulissen, M. Waelkens), *Long-term effects of human impact on mountainous ecosystems, western Taurus Mountains, Turkey*, *Journal of Biogeography* 34 (2007), 1975–1997; l. külön a 2. sz. ábrát az 1978. oldalon; továbbá – egy másik régió vonatkozásában – G. H. WILLCOX: *A History of Deforestation as Indicated by Charcoal Analysis of Four Sites in Eastern Anatolia*, *Anat. St.* XXIV (1974), 117–133; külön. 122 skk. A mezőgazdaság művelésre alkalmas terület növelése vagy a haszonfa-kitermelés céljából folytatott erdőirtás nem érintette azokat a területeket, amelyek már a görög–római időkben is fátlan síkságok voltak. Ilyen volt például az Anatóliai-fennsík nyugati pereme, valamint az Afyontól (Afyonkarahisartól) keletre, a Kızılırmak középső szakaszáig húzódó száraz sztyeppe. Ez utóbbi már nevében is viselte fátlan voltát: *Axylon*. A később, már az Oszmán Birodalom idején folytatott rendszeres erdőirtás, amelyet bevételei növelése érdekében maga a kormányzat is folytatott, kevésbé érintette Észak-Kis-Ázsiát, mint a szíriai-palesztinai térséget, vagy a közép- és dél-anatóliai területeket. Kis-Ázsia csapadékos, gazdag fekete-tengeri régiójában, a hegyek meredek, magasan fekvő északnyugati lejtőin (amelyek kevésbé voltak alkalmasak a kecskék-, illetve a juhok legeltetésére), a kivágott erdő is újra nőtt. Az 1800-as évek vége felé az Oszmán Birodalom kormányzata több – a kor francia szabályozását követő – erdőtvényt is hozott, ezek végrehajtását azonban figyelmen kívül hagyták. (Az Anatóliai-félsziget erdőségeinek XIX. század végi, XX. század eleji kiterjedéséhez röviden l. *Handbook of Asia Minor I/1919*, 155 sk; 157 sk.) Lényegében a korábbi gyakorlat szerint folytatódott a fakitermelés az 1923-as politikai változással bekövetkezett időszakban is: vö. MERRIAM, *The Regional Geography*

(1926), 98 sk; 105–107. A XX. század második felétől a fiatal Török Köztársaság már külön törvénnyel is védte a juh- és kecskenyájak kártevésétől a sarjadzó erdőségeket. Ez részben sikeres volt. Így Törökország az 1960-as évek végén 18 millió hektár kiterjedésű erdősséggel rendelkezett, ami megfelelt szárazföldi területe 23%-ának: vö. Xavier DE PLANHOL: *Les Nomades, la Steppe et la Forêt en Anatolie*, *Geographische Zeitschrift* Bd. 53 Heft. 2-3 (1965), 101–116; továbbá HÜTTEROTH, *Türkei* (1982), 134 skk. A folyamat jól nyomom követhető egy, az Anatóliai-félsziget az 1950-es évek első felében kimutatható fás területeit, ill. erdőségeit ábrázoló térképen: Curt KOSSWIG: *Zoogeography of the Near East*, *Systematic Zoology* 4,2 (1955), 49–73. és 96; 55. Mindezek ellenére a XX. század végére mintegy 15-17%-ra csökkent a mai Törökország állami területének egészét borító – természetes, illetve telepített – erdőtakaró. Részben azért, mert az országban, egy 1977-es adat szerint, 40 millió juhot és 18 millió kecskét tartottak. Jelenleg újra növekszik a Törökország európai és ázsiai területét borító erdők aránya. Egy, az 2010-es év végéről származó török statisztikai adat szerint ez 26,2%.

– [2] Itt jegyezni meg, hogy néhány fafajta, bár ismert volt a klasszikus antikvitás időszakában is, még nem nőtt ültetvénybe rendezve az Anatóliai-félsziget területén. Ilyen volt például a selyemhernyók táplálására szolgáló fehéreper-fa (*Morus alba*), amely a Márvány-tenger déli partvidékén fekvő Brusa híres selyemiparának is alapja volt. Ezeket is érintette a tömeges méretű fairsítás. Az 1922 és 1924 között eltelt szűk két év során – a görög katonaság Brusából való kivonulása (1922. szeptember 12.), majd a helyben maradt brusai görög lakosság kitelepítése között eltelt időszakban – a Brusa környékén tenyésző epérfák 80%-át kivágták tűzifának: vö. J. H. M. CORNWALL: *A Journey in Anatolia*, *The Geographical Journal* 64,3 (1924), 213–222; 214.

– [3] A mediterrán térség erdőségeihez, ill. erdőalkotó fajfajtaikhoz, valamint a mediterráneum legtöbb vidékén folytatott intenzív erdőirtáshoz jó áttekintés MEIGGS, *Trees and Timber* (1982); külön. 39–48 (Ch. 2: *Mediterranean Forest*); továbbá 467 skk. és 472 skk., ill. 371–403 (Ch. 13: *Deforestation*) és passim.

⁹⁰ A mai Törökország területének mintegy 16%-át kitevő, állandó legelőként szolgáló területek hasznosításához, valamint az ezzel kapcsolatban a modern kori Törökországban is kialakult legeltetési problémákhoz rövid, ám jó áttekintés D. R. CORNELIUS: *Grazing Problems in Turkey*, *Journal of Range Management* 15,5 (1962), 257–259. Az ezzel összefüggő nomadizmushoz, ill. félnomád életformához l. külön. MERRIAM, *Regional Geography* (1926), 101-104. és HÜTTEROTH, *Türkei* (1982), 202 skk. és passim. A Dél-Anatólia tengerpartja mentén húzódó Taurus- (Toros-) hegységben ma is gyakori félnomád életformához l. HÜTTEROTH, *Türkei* (1982), 205–209 (Teil VII. Kap. 1/b: *Die Bergnomaden des Südens*) és újabban l. U. GERAY – [ezgin] ÖZDEN, *Silvopastoralism in Turkey's Mountainous Mediterranean Region*, *Mountain Research and Development* 23,2 (2003), 128–131.

kában sem voltak, ahogy arról Livius,⁹¹ majd Cicero és Vitruvius⁹² egy-egy helyéből értesülhetünk. Ez a régió volt az *Axylon*; egy kiterjedt térség, amely fátlan voltát már nevében is viseli.

Egy félreismert földrajzi egység: Közép-Anatólia (III.4.)

Talán ennek a rövid részletnek a beiktatása alapján is érzékelhető, hogy a természetföldrajzi körülmények által meghatározott regionális gazdálkodás kérdéseinek mindenkor nagy figyelmet szenteltem munkámban. Különösen érvényes ez könyvem azon szakaszaira, ahol az Anatóliai-félszigetre bevándorolt három kelta törzs, az Újszövetségi iratokból is ismert galaták által lakott közép-anatóliai térség viszonyainak a bemutatására vállalkoztam.

Közép-Anatóliáról ma is meglehetősen sematikus kép él a köztudatban. A zömmel az Anatóliai-fennsík földrajzi képétől meghatározott Közép- és Kelet-Anatólia volt az egész félsziget leginkább elzárt része. Geológiai szerkezetében és szellemében egyaránt ez a két régió már valóban – a tradicionális értelemben vett – Ázsia része volt. „*Immobility, monotony, and subdued tone*” – ezekkel a szavakkal jellemzi a nyári időszakra teljesen kiégett füves pusztaságokkal és kisebb félsivatagokkal borított, a láthatár peremén pedig kopár hegyektől szegélyezett közép- és kelet-anatóliai térség arculatát egy „tudós utazó”, a skót William Mitchell Ramsay, aki a XIX. század nyolcvanas éveitől többször is bejárta az Oszmán Birodalomnak is központi területét alkotó Kis-Ázsiát.⁹³

⁹¹ Livius szerint ebben a térségben „nemhogy fa, de egyetlen túskebokor vagy más tűzrevaló fa sem található” (XXXVIII 18,4: *non ligni modo quicquam, sed ne spinas quidem aut ullum aliud alimentum fert ignis*).

⁹² L. Flaccus védelmében elmondott beszédében Cicero szól egy Dorylaionba (ma Eskişehir) való phryg emberről, aki „életében még nem látott fát” (*qui arborem numquam vidisset*): XVII [41]. Vitruvius pedig beszámol a Phrygia keleti határán tapasztalható sajátos, a gerendák alkalmazását kerülő építési módról. Alkalmazásra, mint mondja, az erdők hiánya (*inopia silvarum*) miatt kényszerültek az itteniek: II,5.

⁹³ W. M. RAMSAY: *The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor*, *The Geographical Journal*, XX,3 (1902), 257-275; 261. „In my ‘Historical Geography’ – írja a 75. sz. jegyzet első felében hivatkozott könyvére utalva Ramsay – the contrast between the Aegean coastlands and the rest of the great peninsula is described, the former being, as it were, a part of Greece, full of the light and the variety and the joyous brightness of Greek lands; the rest, including the whole plateau, being, alike in geographical character and in spirit, part of Asia, impressive in its immobility, monotony, and subdued tone [a kiemelés tőlem – Sz. G.]”. Egy emberöltővel

Ez a kép persze meglehetősen sematikus. Csak Belső-Anatólia magjára, a Tuz-tó körül elterülő tágabb térségre nézve igaz. Ám arra sem teljességgel. Még a Tuz Gölü körül elterülő térségben is nagy számban vannak mezőgazdasági művelésre alkalmas területek.⁹⁴

A közkeletű elképzelésekkel ellentétben a belső-anatóliai sztyeppe nem teljességgel kopár vagy helyenként gyér fűvű pusztaság, hanem az évszakok váltakozása során szélsőségesen eltérő arculatot mutat. Márciustól csaknem május végéig tarka foltokkal pettyezett zöld gypeszöngy borítja. (A tarka foltok egy részét alkotó virág a Belső-Anatóliában őshonos, ma már viszonylag ritkán előforduló vad tulipán.) A június-július hónapok során azonban a sztyeppe színe mindinkább barnára változik, és kiég. Fűvét ekkorra már a juhok és kecskék a gyökérig lelegelték. A dudva pedig, amennyiben a szarvasmarhák elkerülték, elszárad.⁹⁵ Az esőzés hosszától és az addig lehullott esővíz mennyiségétől függően, a ma Tuz Gölü néven ismert Tatta-tó körül elterülő sztyeppe esetenként már június közepe vagy vége felé is szinte egy holt vidék képét ölti fel.⁹⁶

Ám ez csak a vidék késő nyári arculata, amely megtévesztette a legtöbb európai utazót.⁹⁷ Ott

később egy másik utazó, a térséget Pál apostol nyomait követve bejáró Henry Volla MORTON azonban már egy más világot talált itt: *Pál apostol nyomában*, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya [Kiadó], Budapest, 1986; 66 skk. és 195 skk. Ennek szellemisége már jobban hasonlított a római uralom alatti Közép- és Kelet-Anatólia a térség relatív gazdasági felvirágzását eredményező, munkás hétköznapijához.

⁹⁴ L. ehhez F[ritz] S[himon] BODENHEIMER: *A Note on the Tuz Çölü*, *The Geographical Journal* 101,1 (1942), 32-34.

⁹⁵ Vö. HÜTTEROTH, *Türkei* (1982), 158; vö. 160.

⁹⁶ Vö. Hermann WENZEL: *Forschungen in Inneranatolien Bd. II: Die Steppe als Lebensraum*; Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel Bd. VII. Heft 3, Kiel 1937; 19. – Június és szeptember között, vagyis a tavaszi esőzések vége, illetve az őszi esőzések kezdete előtti időszakban a Tuz Gölü térségében szinte nem is hullik csapadék. A török Országos Meteorológiai Intézet jelentése szerint 1948 júniusában a Tuz-tótól délkeletre fekvő Aksaray körzetében lehulló csapadék mindössze 16,9 milliméter volt. A következő hónapban, júliusban pedig a maximális csapadékot már alig lehetett milliméterekben mérni. Augusztusban 1,1 mm, szeptemberben 5,1 mm volt a térségben lehulló csapadék. Vö. Mahmut MAKAL: *Allah árnyékában – Egy antóliai tanító feljegyzései*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1967 (francia eredeti: 1963.) 13 skk.

⁹⁷ Egy, a Tuz Gölü térségét bemutató modern földrajzi leírás szerzőjének megállapítása szerint a tó körül a késő nyári időszakra valóban teljesen kiszáradó pusztaság képe készítette a legtöbb európai utazót arra, hogy sós sivatagként ábrázolja ezt a vidéket: BODENHEIMER, *The Geographical Journal* 101,1 (1942), 32–34; 33. A Tuz-tótól keletre elterülő vidék sztyeppejellegű növényzetének (32.), valamint a térség egy, öntözés révén művelhetővé tett oázisainak (33.) rövid bemutatása után

pedig, ahol a felszín alól feltörő, illetve a felszín alól kinyerhető édesvíz-készletek révén lehetőség van az öntözésre, oázis-szerű lakott települések találhatók ebben a ma is ritkán lakott, ám a legeltesre szinte mindenütt alkalmas, sztyeppe-jellegű térségben.

Kis-Ázsia a tengerparttól távol eső területein sokszor vidékenként is eltérő éghajlati adottságokat találhatunk. *A lehulló csapadék azonban mindenütt elégséges a gabonaneműek termesztéséhez!* A búza és az árpa még Belső-Anatóliában is megterem,⁹⁸ egészen a nagy Sóstó, a Tuz Gölü partmelléki területéig. Itt azonban – az Anatóliai-fennsík más területein éves átlagban 350–450 milliméter között alakuló csapadékmennyiséggel ellentétben – az egy év alatt lehulló csapadék átlaga már nem haladja meg a 300 millimétert.

A téli és tavaszi esőzések által biztosított vízmennyiség nem kielégítő volta esetén ezért akár el is maradhat az aratás errefelé.⁹⁹ Mindazonáltal a kis-ázsiai térség csaknem egészére kiterjedő mai Törökország egész államterületén elégségesnek, vagy még elégségesnek mondható az évente lehulló csapadék. Ennek köszönhetően, az Anatóliai-félsziget belső vidékein csak kis hányadban található a számos más ázsiai ország felszínét borító száraz sztyeppék, és nincsenek sivatagok.

Ha jobban megnézzük, már a római kori Közép-Anatóliában is találhatunk arra vonatkozó adatokat, hogy intenzív gabonatermesztést folytattak ebben a térségben. Fél évszázaddal Galatia provincia kialakítása után, egy Kr. u. 25/26-ban állított feliraton arról olvashatunk, hogy egy gazdag jötevő fejenként öt modiusnyi gabonamennyiséget (43,7 liter gabonát) adományozott Ankyra – polgárjoggal rendelkező – lakóinak (OGIS 533; lin. 28 sq.). Ez, a kelta törzsi arisztokráciához tartozó jötevő nyilván gazdagon termő gabonaföldekkel rendelkezett. De még a késő római császár-

réletrajz-gyűjtemény, a *Historia Augusta* is gabonában bővelkedő térségnek mondja Galatiát (Tyranni triginta [‘A harminc trónkövetelő’] 18,8: *Galatia frumentis abundat*). Vagyis olyan régiónak, amely képes volt arra, hogy – az aszályos évek kivételével – ellássa magát gabonával.¹⁰⁰ Az itt termő, duplasorosnak, vagy galatának nevezett, hidegtűrő árpafajtáról már Columella is megemlékezett (RR II 9,16.).

Galatia gazdálkodásának alapja azonban a császárkorban is a juhok és kecskék tömeges tenyésztése maradt. Ennek megfelelően az Anatóliai-fennsík központi területén élő kelták alapvetően húst fogyasztottak, akárcsak Észak-Itáliában élő fajrokonaik (vö. Polyb. II 17,10 [119]). A hatalmas mennyiségben felszolgált bor és kenyér mellett zömmel húst ettek a kelták azokon a nagy tömegnek rendezett lakomákon is, melynek során egy-egy galata törzsi előkeltő tömegesen megvendégelte törzséhez tartozó honfitársait (OGIS 533; *démothoinia*).

IV.1.: A kutatás elsődleges célkitűzései (2): a római Kis-Ázsia tartományi beosztásának vizsgálata

Közel kétszáz évig, vagy valamivel több mint kétszáz éven át tartott, míg a rómaiak kialakították az Anatóliai-félszigeten található hat provinciát.

A római Kis-Ázsia, ez, az akkori fogalmak szerint roppant méreteket öltő térség, az Égei-tenger kis-ázsiai partvidékétől az Euphratés felső- és középső folyásáig terjedő terület, a Kr. u. II. század derekán hat tartományból állt. Ezek a Nyugat-Kis-Ázsia középső területére eső *Asia* provincia; a Márvány-tenger menti Bithyniából, majd a Fekete-tenger partjai mentén húzódó Pontosból álló *Pontus et Bithynia* kettős tartomány; a tágabban vett délnyugat-kis-ázsiai térségben elhelyezkedő *Lycia et Pamphylia* kettős tartomány; a Földközi-tenger menti *Cilicia* (a voltaképpen ugyancsak két részből, egy hegyes nyugati és egy sík keleti félből álló Kilikia provincia¹⁰¹); valamint a Belső-Anatólia területére eső *Galatia* és *Cappadocia* provinciák.

Bodenheimer egyenesen mesének (*a fable*) nevezi ezeket a leírásokat: 33 (sk.). Hasonlóképpen HÜTTEROTHnál is: Türkei (1982), 159.

⁹⁸ Az Anatóliai-fennsík legtöbb területén napjainkban is a monokultúra-szerű búza- és árpatermesztés uralkodik. Újabbban vö. ehhez PROBÁLD Ferenc: *Az Eurázsiai-hegységrendszer övezetének államai: Törökország*. In: Nemerényi A. – Horváth G. – Nagy B., Kis-Ázsia. In: Ázsia regionális földrajza (szerk. Horváth Gergely – Probáld Ferenc – Szabó Pál), ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2008; 342-352; 342.

⁹⁹ A tartós szárazság által előidézett aszály még a modern időkben is gyakorta éhínségekhez vezetett: vö. ehhez M. MAKAL fentebb már idézett munkáját: *Allah árnyékában* (etc.), Budapest 1967 (francia ered. 1963), 36 skk. A nagy területre kiterjedő éhínségek viszonylag gyakran sújtották a római uralom előtti Kis-Ázsiát is.

¹⁰⁰ Vö. Stephen MITCHELL: *Population and the Land in Roman Galatia*, ANRW II 7,2 (1980), 1053–1081; 1068.

¹⁰¹ A neolitikum időszakától egészen a perzsa uralom végéig számos népnek és népcsoportnak otthont adó „két Kilikia” tenger melléki terület volt. Nyugati (hegyes) és keleti (sík) része a Földközi-tenger mentén terült el, vagy közel feküdt a Földközi-tenger partjaihoz. A két dél-anatóliai régió megnevezése is földrajzi adottságaikat tükrözte: *Kilikia tracheia* [‘a hegyes’ vagy ‘zord Kilikia’], ill. *hē pedias Kilikia* [‘a síknak nevezett Kilikia’] vagy csak *Pedias* [‘a Síkság’].

A provincia-szervezés folyamatához hasonlóan a római Kis-Ázsia tartományi beosztása is lassan alakult ki. Számos területi felosztást követően csak a Kr. u. II. század derekára jöttek létre azok a tartományi határok, amelyek azután többé-kevésbé változatlanul maradtak egészen a Diocletianus, illetve Constantinus alatti újrendezésig (Kr. u. 285, majd Kr. u. 306 után). Az egyes provinciák közötti közigazgatási határokat azonban már kezdetben is úgy húzták meg, hogy azok nem mindig estek egybe az etnikai határvonalakkal vagy a térségben történelmileg kialakult politikai határokkal. A rómaiak mindenkor meglehetősen önkényesen, hol politikai, hol meg gazdasági vagy stratégiai szempontokat követve rajzolták újra az egyes tartományok határait.¹⁰²

V.1–3.: A kutatás elsődleges célkitűzései (3): az egyes régiók vizsgálata

A Kr. u. I–III. századi Kis-Ázsiát alkotó hat tartomány közül *Asia* provincia volt a leggazdagabb. Ez a terület, mint mondtuk, a maga közel 300 városi közösségével az egész Imperium Romanum egyik legfejlettebb területének számított. Másutt, ahogy a Fekete-tenger délkeleti partjai mentén húzódó pontosi hegyvidéken vagy a sajátos demorborzati viszonyokat mutató Kappadokiában, alig voltak városok. Törzsi területek és önkormányzatú görög városok együttese – ahogy már mondtuk ez volt a római Délnyugat- és Nyugat-Kis-Ázsia.

Az Anatóliai-félsziget középső részén, majd keleti felének belső területein is többé-kevésbé hasonló viszonyokkal találkozhatunk. Azzal a különbséggel, hogy a római Közép- és Kelet-Kis-Ázsia városi közösségei többnyire nem a hagyományos

mányos polis külső képét mutatták. Itt inkább csak görög igazgatású rendűek voltak a gyakorta kevert népességtől lakott városok.

Tovább árnyalták azután ezt a képet a térségbe telepített római *coloniák*.¹⁰³ A legtöbbet közülük Északnyugat- és Délnyugat-Anatóliában alapították. De voltak római coloniák az egykori Pontosi Királyság területén, a feketei-tengeri partvidék mezőgazdasági művelésre alkalmas sávjában is. (Ezek közé tartozott a mai Taşköprü közelében létesült [pontosi] Pompeiopolis, az egykor a Pontosi Királyság részét alkotó Belső-Paphlagonia területén.¹⁰⁴)

- Hogyan éltek az emberek ezekben a kis-ázsiai régiókban, és miként igazgatták a nyugat-anatóliai térségen osztozó három római tartományt: *Pontus–Bithynia* kettős tartomány nyugati részét, az éppen csak urbanizálódott Bithyniát, az ősi városok sokaságával átszőtt *Asia* provinciát, és az ugyancsak kettős tartománnyá szervezett, ám két eltérő fejlettségű részből álló *Lykia–Pamphlyiát*?

Ismét csak fel kellett tennünk a kérdés, még hozzá a korábban mondottakhoz hasonló szavakkal! Ahogy azt is újra meg kell kérdeznünk, hogy

- Miként igazgatták az elmaradotabbnak számító Közép- és Kelet-Kis-Ázsiában kialakított

– Latin megnevezésük (*Cilicia aspera* vagy *trachea*, illetve *Cilicia campestris*) voltaképpen a pompeiusi tartomány-szervezés időszakára (Kr. e. 64) megy vissza. Ezek a nevek a korábbi szakirodalomban még váltokozva fordultak elő. (Két példa: Terence Bruce MITFORD: *Roman Rough Cilicia*. In: ANRW II 7,2 /1980/, 1230–1261; görög névalakok és Hansgerd HELLENKEMPER: *Zur Entwicklung des Stadtbildes in Kilikien*. In: ANRW II 7,2 /1980/, 1262–1283; latin névalakok.) A nivós szakmunkákban ma inkább a két kilikiai tartományfél görög megnevezése használatos.

¹⁰² Ennek egyes fázisaihoz újabban I. Stephen MITCHEL: *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor, Volume II: Volume II: The Rise of the Church*, Clarendon Press, Oxford 2001 (1993), 151 skk. (*App. I*) és Werner ECK: *Die politisch-administrative Struktur der kleinasiatischen Provinzen während der hohen Kaiserzeit*. In: *Tra oriente e occidente – Indigeni, Greci e Romani in Asia Minore* (I convegno della Fondazione Niccolò Canussio; 6); *Atti del Convegno Internazionale Civile del Friuli*, 28–30 settembre 2006; szerk. Gianpaolo Urso, Edizioni ETS, Pisa 2007, 189–207; 191 skk.

¹⁰³ Újabban I. ezekhez Axel FILGES: *Lebensorte in der Fremde – Versuch einer Bewertung der römisch-kleinasiatischen Kolonien von Caesar bis Diokletian*. In: Frank Daubner (szerk.), *Militärsiedlungen und Territorialherrschaft in der Antike* (Topoi – Berliner Studies of the Ancient World/Topoi – Berliner Studien der Alten Welt; Bd. 3), [Walter] De Gruyter [Publisher] Berlin – New York 2011, 131–154; küln. 138 skk. és 141 skk.; továbbá 143 skk. és 149 skk.

¹⁰⁴ Az ókorban még sűrű erdőségekkel borított, ám a római uralom időszakában is többnyire ritkásan lakott belső-paphlagoniai hegyvidék településszerkezetét jobbra falvak alkották. Ezért is alapított itt várost a „Nagynak” nevezett Pompeius – közvetlenül a Mithridatés (VI. Mithradatés Eupator) ellen vívott utolsó háború lezáródását követő tartomány-szervezés után (Kr. e. 65/64 telén). A róla elnevezett Pompeiopolis (Taşköprü) az Olgassys-hegységtől (Ilgaz Dağları) északra elterülő paphlagón területen, az Amnias (Gökirmak) termékeny völgyében helyezkedett el, a folyó felső szakaszánál. – A (Kis-Ázsia területén másodikként) Pompeius nevét viselő római colonia történetéhez I. Christian MAREK: *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia* (Istanbuler Forschungen, Bd. 39), Tübingen 1993, 37–41; 63–73. és passim, illetve uő., DNP 10 (2001), 98 sk: s.v. Pompeiopolis és MAREK, *Kleinasien* (2010), 366; vö. 135–155 (Anhang 3: *Katalog der Inschriften von Pompeiopolis*). Vö. még ehhez Christian MAREK egy korábban már említett munkáját: *Zur Epigraphik von Pompeiopolis: Eine Zwischenbilanz*. In: Lâtife Summerer (szerk.), *Pompeiopolis I. – Eine Zwischenbilanz aus der Metropole Paphlagoniens nach fünf Kampagnen* (2006–2010), [Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes Bd. 21,] Langenweißbach 2011, 189–194.

provinciákat? A Nyugat-Európából évszázadokkal korábban bevándorolt kelták (galaták) három törzstől¹⁰⁵ lakott *Galatiát*, *Pontus et Bithynia* kettős tartomány keleti felét, Pontost, valamint a meglehetősen összetett képet mutató *Kappadokiát*?¹⁰⁶

• És hogyan kezelte a római városi székhelyű központi kormányzat és vele párhuzamosan: a választás révén elnyert, tradicionális tisztségeken alapuló helyi adminisztráció¹⁰⁷ a városok sorával

¹⁰⁵ Vö. ehhez Strab. XII 1,1 – 533. és XII 2,8: „a Phrygiában lakó Galaták”; továbbá CIG 4039 = OGIS 533; lin. 42 sq: *ta tria ethné* [‘a három törzs’ (ti. a galatáké)]. Nevesítve ezek a *tolistobogioi* vagy *tolistoagioi* (az utóbbi névalakhoz l. OGIS 257–258; 269; 275–276; más megnevezéssel SIG³ 591. lin. 51: *tolostoagioi*), valamint a *tektosages* és a *trokmoi*: vö. Liv. XXXVIII 16,11. – Az Anatóliai-félsziget területére még a hellénisztikus korban (a Kr. e 278. évben) bevándorolt három kelta törzs – több szempontú – történeti vizsgálatához újabban l. küln. Karl STROBEL: *Die Galater. Geschichte und Eigenart der keltischen Staatenbildung auf dem Boden des hellenistischen Kleinasien. Bd I: Untersuchungen zur Geschichte und historischen Geographie des hellenistischen und römischen Kleinasien*, Akademie-Verlag, Berlin 1996.

¹⁰⁶ Utóbbi, a római tartománnyá lett Kappadokia Kr. u. I–III. századi történetének mindmáig legjobb feldolgozását adja Ramon TEJA: *Die römische Provinz Kappadokien in der Prinzipatszeit*. In: ANRW II 7,2 (1980), 1083–1124.

¹⁰⁷ Nem Kilikiából, hanem Asia provincia területéről hoznék fel erre egy igazán eklatáns példát. Az újszövetségi iratokból is ismert phrygiai kisvárosból, a fontos kereskedelmi útvonalak mentén fekvő, s a különleges gyapjat adó juhok tenyésztéséből nagy gazdagságra szert tett Kolossaiból: vö. T. DREW-BEAR: DNP 6 (1999), 667 sk; s.v. *Kolossai*. Egy innen származó, erősen töredékes feliraton városi tisztségek egész soráról olvashatunk: *stratégos*, *agoranomos* [piacfelügyelő], *grammateus* [városi jegyző], *tamias* [‘kincstárnok’], *eirénarchos*, *paraphylax* etc. Emellett a városi tanács üléseinek vezetője (*bularchos*), az ifjak nevelésének felügyelője (*ephébarchos*), a törvényjavaslatokat megvizsgáló bizottság tagja (*nomophylax*), valamint a közmunkák irányítója (*erpepstatés*) és a városi földek felügyelője (*epimelétés chórión démisió*n) is volt (IGRR IV,870).

– [2] A városi tanács, a bulé élén álló *stratégos* (l. pl. OGIS 527) tisztsége ebben az időben már csak egyfajta tiszteletbeli címnek tekinthető, voltaképpen tényleges feladatkör nélkül. Asia provincia egyes közösségeiben stratégosnak nevezik a városi tanács élén álló tisztségviselőt. Az *eirénarchos* és a *paraphylax*, egyfajta rendőri tisztség volt a császárkori polison belül. Vö. ehhez W[ilhelm] LIEBENAM: *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig 1900 (változatlan utánnomásban: Amsterdam 1967); 357 sk. és M. P. SPEIDEL: *The Police Officer, a Hero: An Inscribed Relief from Near Ephesos* (I.K. 17, 3222), EA 5 (1985), 159–160.

– [3] A *paraphylakitai* (IGRR IV,896.) néven is említett *paraphylakes* (IGRR III,485; IGRR IV,870) tisztét betöltő városi magistrátusoknak is voltak alárendeltjei, a határok, illetve a dülök ellenőrzését végző (*h)orophylakes*. Ez utóbbiak feliraton történő említéséhez l. A. H. SMITH–W. M. RAMSAY: *Notes on a Tour in Asia Minor*, JHS VIII (1887), 216–267; 236 sk (No. 16; Délnyugat-Kis-Ázsia, Kr. u. 199). Ugyancsak a (*h)orophylakes* feladata volt a szökött rabszolgák felkutatása és elfogása, amint arról egy Kr. e. 180 körül állított, a Miléto és a

átszótt "Két Kilikiát", amely – urbanizálódott voltával együtt – két, ugyancsak eltérő félből állt? (A két tartományfél, a "hegyes" vagy "zord" és a "síkvideki" Kilikia nemcsak földrajzilag és gazdaságilag, de az ott élő népesség életmódját és kulturális színvonalát tekintve is erősen különbözőt egymástól.¹⁰⁸ De jelentős különbségek voltak még Nyugat-Kilikia part menti sávja és hegyvidéki területei között is.¹⁰⁹)

• Miként már korábban mondtam: ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása igen fontos. Részletekbe menően is tudnunk kell, hogy *a provinciák igazgatásán belül miként érvényesülhettek együttesen a központi kormányzat direktívái és a lokális autonómiák?*¹¹⁰

Latmos melletti Héракleia közötti egyezséget megörökítő feliratról is értesülhetünk: SIG3 633; lin. 87 sqq; 96–99.

¹⁰⁸ A Kilikia két részének természeti adottságaiban megmutató éles ellentétek megfigyelhetőek a térség keleti és nyugati felén kibontakozott civilizáció alapvető vonásaiban is. Míg a síkvideki Kilikiát szinte átszötte a kisebb-nagyobb települések sora, part menti területein pedig egy valódi hellénisztikus nagyváros is volt, Tarsos, addig a Zord Kilikiának csak keskeny parti sávjában voltak városok. *Kilikia Tracheia* csekély számú, egymástól jelentős távolságra fekvő városi közösségei egy kivételével (a Kalykadnos alluviális síkságán fekvő Seleukeia kivételével) szerény méretű *chórával* bíró, kis települések voltak: horgonyzóhelyek, kereskedelmi lerakatok vagy fakivitelikikötők. Mögöttes területeiken, a Középső- vagy Kilikiai-Taurusz nehéz megélhetési feltételeket nyújtó hegyvidéken pásztortársadalmak éltek a századok hosszú során át változatlanul tünő életüket. A térség csekély számú városi közössége, Olba, majd később a mellette kialakult Diokaisareia, vagy a Kalykadnos (mai nevén Göksu) középső folyásának közelében fekvő Ninica, amelyet később Claudiopolis néven alapítottak újjá, a régióan belül általában mondható életmód szempontjából kivételnek számítot.

– A mai Mut városának a helyén alapított római coloniához, Ninicához l. Stephen MITCHELL: *Iconium and Ninica. Two Double Communities in Roman Asia Minor*, Historia XXVIII,4 (1979), 409–438; 426 skk.

¹⁰⁹ Nyugat-Kilikia belső, hegyvidéki területei a római uralom időszakában is markáns kontrasztot képeztek a partvidékkel. A „Zordnak” nevezett Kilikia (*Kilikia Tracheia*) félreeső és úttalan hegyei között nemigen voltak városok. Még inkább igaz ez síkvideki jellegzetességekkel bíró Kelet-Kilikiát, a *Pediast* övező hegyvidék tekintetében. A „két Kilikia” részét alkotó hegyvidéki térség egyszerű életmódot folytató, jórészt pásztorkodó lakossága kisebb falvakban élt. A szurdokok bejáratánál fekvő vagy a fennsíkok szélére települt falvak csoportja többnyire egy-egy nehezen megközelíthető hegyi erőd körül helyezkedett el.

– A Lamos (Limonlu Çayı) folyása mentén fekvő kilikiai erődítményekhez l. J. T. BENT: *A Journey in Cilicia Tracheia*, JHS XII (1891), 206–224; 217 sk.

¹¹⁰ Újabban l. ehhez Werner ECK (szerk/hrsg; [unter Mitarbeit von E. Müller-Luckner]): *Lokale Autonomie und römische Ordnungsmacht in den kaiserzeitlichen Provinzen vom 1. bis 3. Jahrhundert* (Schriften des Historischen Kollegs/Kolloquien 42), R. Oldenbourg [Wissenschafts] Verlag, München 1999.

Megannyi aspektusból, így a korai kereszténység történetének vizsgálata szempontjából is, különösen az utóbbi kérdés megválaszolása bír kiemelt jelentőséggel. Mert ha jól ismert tény is, hogy – helytartóival, katonáival és tisztségviselőivel – a római állam volt az a szervezett erő, amellyel a felemelkedő kereszténység a Birodalmon belüli Keleten már a kezdetek kezdetén gyakorta szembekerült, de az már kevésbé ismert, hogy *regionális jelleggel* miként működött ez a központosított és hatékony erőszakszervezet. Csak kevesen tudják, milyen volt az a lokális hatalmi struktúra, amelyet majd a keresztények is alapul vettek a tartományon belüli egyházszervezet *a Birodalom adminisztratív struktúráját és provinciális városainak strukturális hierarchiáját egyszerűen tükröző* kiépítése során. Ez utóbbi a következő két dolgot jelenti:

(1) A gyülekezetek élén püspökök álltak, és a püspök székhelye – a formálódó egyház jog elvárásai szerint – csak *város* lehetett. A falusi területeken élő lakossággal csak a Kr. u. IV. századtól kezdődően foglalkozott hivatalos keretek között is az egyház. A püspökök ettől foga kényszerültek rá arra, hogy szellemi gondozásuk mellett, egyben adminisztratív felügyeletet is gyakoroljanak a város *territóriumán* élő vidéki közösségek felett.

(2) A püspök az egyházi hierarchián belül elfoglalt helyét a székhelyéül szolgáló város a tartományon belüli *státusza* (ti. annak a provinciális városok rangsorában elfoglalt pozíciója) határozta meg. A *métropolis-* ['anyaváros'] vagy a *conventus-* székhely [*conventus iuridicus*; görögül *dióikésis*] rangjával felruházott város (ez utóbbi a helyi jogszolgáltatás céljára kijelölt körzet székhelye volt egy-egy provincián belül) nemcsak a tartomány keretein belül számított e címek egyikével sem rendelkező, "harmadrendű" közösségekhez képest kiemelt és kivételezett helyzetűnek (vö. Dig. XXVII 1,6,2; Modestinus). Egy ilyen város – a cím által is tükrözött gazdasági súlyának és adminisztratív jelentőségének megfelelően – az egyházon belül is magasabb besorolást ért el. Így nyilvánvalóan rangosabb – és mint a Kr. u. III-IV. század az egyházon belüli küzdelmei is mutatják – egyben keresettebb püspöki székhelynek is számított a többinél.

• Ahogy szintén említettem már, itt egy további kérdés is felmerül még. Az, hogy miben lehetjük fel azokat a közös elemeket, amelyek leginkább alkalmasak lehetettek arra, hogy egybekapcsolják a Birodalom részét alkotó kis-ázsiai térség egymástól még a római császárkor első évszázadaiban is

annyira eltérő kultúráit? Hiszen két sajátos arculatú világ találkozott itt: a Kis-Ázsia nyugati és déli tengerpartja mentén szinte végtelen láncolatban húzódó görög városok világa¹¹¹ és a falusias jellegű, helyi hagyományait és etnikai karakterét sokáig őrző hegyvidéki vagy Belső-Anatólia¹¹².

A hellénizáció és a romanizáció jelensége, valamint az önkéntes akkulturáció folyamata a közép-kis-ázsiai térségben és Délnyugat-Anatólia területén (V.2.)

A nemcsak életmódját (gazdálkodási formáit) tekintve, de etnikailag is meglehetősen tarka képet mutató anatóliai-térség lakóinak lassú összeolvadását főként az *önkéntes akkulturáció* jelensége, ezen belül pedig a *hellénizálódás* folyamata biztosította. A hellénizálódás folyamatával helyenként szinte egyenértékű volt, és sok helyütt azzal majdnem párhuzamosan történt a *romanizáció*. A kettő együtt leginkább Galatiában ment végbe, méghozzá igen sikeresen.

„Galatia provincia története tulajdonképpen a római politika története” – mondja egy korábbi kutató, a magát a térséget is kiválóan ismerő, tudományos érdemeiért később lovagi rangra emelt Sir William Mitchell *Ramsay*. „Annak a története, ahogy a rómaiak fokozatosan előrenyomultak az euphratési határhoz. Hosszan tartó és lassú folya-

¹¹¹ Vázlatosan, de valamennyi lényeges elemet felsorakoztató áttekintésben l. ehhez Anthony D. MACRO: *The Cities of Asia Minor under the Roman Imperium*. In: ANRW II 7,2 (1980), 658–697.

¹¹² A „falusi” vagy „vidéki Anatólia” viszonyainak igen jó áttekintését adja Stephen MITCHELL: *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor, Vol. I: The Celts of Anatolia and the Impact of Roman Rule*, Oxford 2001 (1993), 165–197 (Part II; Ch. 11: *Rural Anatolia*). Mitchell elemzésében részletesen kitér a falvak népesség viszonyaira és szervezeti formájára, ahogy az ott élők életkörülményeire és vallásos képzetekre is. Ugyancsak egy teljes fejezetet szentel ezeknek a kérdéseknek Maurice SARTRE fentebb már említett monografikus feldolgozása: *L'Asie Mineure et l'Anatolie d'Alexandre à Dioclétien – IVème siècle av. J. C. – IIIème siècle ap. J. C.*, Paris 1995, 271–294 (Chr. 10: *Le monde des campagnes*. Ezen belül l. külön Chr. 10. IV.2: *Malheurs des ruraux*).

– Mindezek igen részletes feldolgozását nyújtja Andrew P. GREGORY doktori disszertációja: *Village society in Hellenistic and Roman Asia Minor* (Ph.D. Thesis, Columbia University), Ann Arbor 1997. és újabban Maria PAZ DE HOZ: *Literacy in Rural Anatolia: the Testimony of the Confession Inscriptions*, ZPE 155 (2006), 139–144. Ez utóbbihoz vö. még Marijana RICL: *Society and Economy of Rural Sanctuaries in Roman Lydia and Phrygia*, EA 35 (2003), 77–101., ill. Frank R. TROMBLEY: *Paganism in the Greek World at the End of Antiquity: The Case of Rural Anatolia and Greece*, HThR [Harvard Theological Review] 78,3–4 (1985), 327–352.

mat ez, amelynek során a római szellem a végső-
kig azon fáradozott, hogy befolyást és nyomást
gyakoroljon, nevelve és fegyelmezve a Galatia
provinciába foglalt különféle népességű vidékek
lakosságát.¹¹³

Ez a törekvés nem, vagy alig érintette azt a pa-
raszti népességet, amely a tulajdonképpen Galati-
án belül a római adminisztrációtól mesterségesen
létrehozott városok – kiterjedt – territóriumán élt.
Ám annál sikeresebb volt az Anatóliai-félsziget
középső részének belső területein megtelepedett
kelták vezető rétegénél. Amint a térségből ránk
maradt feliratok is mutatják, a kelta törzsi ariszto-
krácia prominens képviselőinél hamarosan három
mentalitásforma együttes megléte is kimutatható.

A Kis-Ázsia területének nagy részét uraló csá-
szári kormányzat a galaták által lakott térségben is
megteremtette azokat a kereteket, amelyek között
az integrációra kész kelta vezető réteg jellegze-
sen görög formák és sajátosan görög frazeológia
alkalmazásával fejezhette ki magát.

A császárkultusz főpapjai a galata-tartomány
székhelyén, Ankyrában számos feliratot állítottak,
ahogy, hasonló esetben, szokás volt ez más – nyu-
gati és keleti – provinciákban is. A császárkultusz
az ankyrai feliratokon magukat nevesítő főpapjai
(akik részben görög, részben kelta neveket visel-
nek) egyszerre voltak közösségük görög értele-
mben vett „jőtevői” (*euergetai*),¹¹⁴ galata királyoktól
és tetrarcháktól való származásukra büszke kelta
arisztokraták, majd később a római polgárjog bir-
tokosai. A katonai teljesítményükkel mindenkor
kitűnő kelta törzsi vezetők leszármazottai, akiknek
felmenőitől egykor egész Nyugat-Kis-Ázsia rette-
gett, az új körülmények között a császárkultuszban
találták meg azt az eszközt, amelynek segítségével
Pylaimenés, Amyntas király fia, Albiorix,
Ateporix fia, vagy egy másik Amyntas, Gaizatodi-

astés fia, később pedig Ti[berius] Claudius
Bocchus, aki Ti[berius] Claudius Alexandros fia
volt, továbbra is „a galaták között az első” címmel
jelölhette magát.¹¹⁵ Megtalálhatták persze karrier-
lehetőségeiket a politikában is. A királyi származá-
sú kelta törzsi előkelő, a már tiszta latin nevet
viselő C. Iulius Severus Hadrianus uralkodása
idején consul és Germania Inferior tartomány
helytartója lett. Bár kelta elődeire ő is büszke volt,
egy Ankyrában állított feliraton – sajátos fordulat-
tal – „a hellének között az első”-nek aposztrofálja
magát.¹¹⁶ Ugyancsak királyi ősökkel bíró felesége
azonban megtartotta korábbi kelta nevét.¹¹⁷ Az
utóbbi jelenséggel persze más római provinciákban
is találkozhatunk.

Galatiában, ahogy a Birodalom keleti felének
más területein is, a római hatalom erre a hellénizá-
lódott vezetőrétegre támaszkodott, a polgárjog
adományozásával fizetve meg a törzsi vagy muni-
cipalis arisztokrácia együttműködési hajlandóságát
vagy tényleges szolgálatait.

Galatia, valamint két, számunkra eklatáns pél-
daként szolgáló közép-anatóliai közösség mellett, a
Nagy-Phrygia és Lykaonia határán fekvő Ikonion
és a lykaoniai Laranda¹¹⁸ mellett, az *önkéntes ak-
kulturáció* legjobb kis-ázsiai példája Lykia volt.¹¹⁹

¹¹³ W. M. RAMSAY: *Studies in the Roman Province Galatia. III.—Imperial Government of the Province Galatia*, JRS XII (1922), 147–186; 164: „But the history of the province Galatia is the history of Roman policy in its gradual advance towards the Euphrates frontier, a long slow process, in which the Roman genius was exerted to the utmost to influence and impress, to educate and discipline, the population of the various countries taken into the Province Galatia”.

¹¹⁴ A közösség egésze számára nagyvonalú adományokat tevő „jőtevő” (*euergetés*) cselekedetének motívumaihoz, valamint a közcélú jótékonykodás megannyi példájához a római Kis-Ázsia területén újabban I. Arjan ZUIDERHOEK: *The Politics of Munificence in the Roman Empire – Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor* (Greek Culture in the Roman World), Cambridge University Press, Cambridge 2009, küln. 3–22. (Ch. 1: *Introducing euergetism: questions, definitions and data*) és 23–36 (Ch. 2: *The size and nature of gifts*).

¹¹⁵ Vö. OGIS II,533; lin. 15 sqq: *Pylaimenés basileós Amyntu hyios.*; továbbá. IGRR III,162. etc.– A fentiek egészéhez újabban I. Karl STROBEL: *The Galatians in the Roman Empire. Historical tradition and ethnic identity in Hellenistic and Roman Asia Minor*. In: Ton Derks – Nico Roymans (szerk.), *Ethnic Constructs in Antiquity – the role of power and tradition* (Amsterdam Archaeological Studies 13), Amsterdam University Press, Amsterdam 2009, 117–144; és ott küln. 135.

¹¹⁶ IGRR III,173; lin. 14 sq: *prótos hellénón* = E. Mary SMALLWOOD: *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan, and Hadrian* (collected by E. M. S.), Cambridge University Press, Cambridge 1966; No. 215. – A feliratot gyűjteményes formában közlő René Cagnat szerint ezzel a fordulattal azt kívánják kifejezésre juttani (a felirat szövegezői), hogy C. Iulius Severus az első helyet foglalja el Galatia tartományon belül. Közelebről itt olyan személyként jelenítik meg őt, aki az első ember helyét foglalta el a tartománytól rendezett hivatalos ünnepeken: IGRR III; p. 100. 10. sz. jegyzet. Nyilvánvaló, hogy ez az „elsőség” csak Galatia provinciára vonatkozik. A kutatás azonban még újabban is bizonytalan „a hellének között az első” formula megítélésében. Vö. ehhez A. R. BIRLEY megjegyzését: „whatever that really meant”. In: *Hadrian and Greek Senators*, ZPE 116 (1997), 209–245; 227.

¹¹⁷ Vö. Clemens Emin BOSCH: *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum*, Ankara 1967; Nr. 512 = OGIS II,533; továbbá Nr. 100; 106; 107. Egy később – 1970-ben – talált feliraton is találkozhatunk C. Iulius Severus feleségének, a „királyi származású” Akylíának a nevével. L. ehhez Stephen MITCHELL: *The Plancii in Asia Minor*, JRS LXIV (1974), 27–39; 34 (*Akylíán, [...] tén ek basileón héroída*).

¹¹⁸ A Birodalomhoz való tartozás Kis-Ázsia elmaradottabb területein, a császári nagybirtokok mozaikszerű hálózataival

A római hatalomnak Lykiában, ebben nagy múltú délnyugat-anatóliai térségben is meg kellett fizetnie a lokális elit együttműködési készségeért. Az ellenérték azonban itt inkább a lokális autonó-

mia messzemenő biztosítása volt, s nem a római polgárjog széles körű adományozása.

Az Antoninus-kori feliratokon található neveteket olvasva feltűnik, hogy a *civitas Romana* adományozásában Lykia meglepően szűkmarkúan részesült. A hosszú történeti múltra visszatekintő, s városi közösségek sokaságával átszótt Lykia lakói talán ezért sem felejtették el egészen, hogy őseik egykor tényleges döntéseket hozó katonai parancsnokok voltak, „stratégosok és hipparchosok”.¹²⁰

Lykia egyik legismertebb történeti személyisége, az Antoninusok korában élő Opramoas, „a kétszer Kalliadésnak mondott Apollónios fia, Rhodiapolis polgára” sem rendelkezett római polgárjoggal. Ennek hiányában pedig nemcsak a szenatori rang megszerzése vált elérhetetlenné számára, de még a lovagrendbe sem emelkedhetett. Opramoas már csak ezért is jól emlékezett arra, hogy „olyan ősök leszármazottja, akik lykiarchések voltak és az első helyet foglalták el népük között” (IGRR III,738; col. V. lin. 2–9 [kihagyásokkal]).¹²¹

A „nép” fogalma alatt a felirat állítója, ahogy annak akkori olvasói is, a Lykiai Városok Szövetségét (*to koinon tón Lykión*) értették.¹²² A rhodiapolisi Opramoas, ez a dicső tetteket felmutató ösökkkel rendelkező férfiú, aki hatalmas vagyona mellé magas politikai tisztségre is vágyott, ezzel a "néppel" szemben gyakorolta gyakori jótéteményeit.

átszótt Phrygiában, Lykaoniában vagy Kappadokiában csak a kizsákmányolás új formáit hozta az itt élő falusi lakosságnak. Ugyanakkor az, hogy közösségük a Birodalom integráns részévé lett, gazdaságilag is mérhető előnyökkel járt a lokális elit számára. A jelentős kereskedelmi útvonalak mentén megtelepedett vagy ezekhez az utakhoz közel eső peremterületeken élő, nem görög lakosság városi vezetőrétegének képviselői ezért tudatosan törekedtek arra, hogy a görög-római világ szerves alkotóelemeként jeleníthessék meg közösségüket – verbálisan és a lokális vereteken, feliratokon és irodalmi forrásokban egyaránt. Ezt a célt legkönnyebben olyan aitiológiai mítoszok konstruálásával érheték el, amely mitikus történetből vezeti le egy-egy nem görög eredetű térség vagy város nevének etimológiáját. Ez történt a nevében a görög farkas (*lykos*) szóra emlékeztető közép-anatóliai területen, Lykaoniában is.

– [2] A lykaoniai Laranda egyes érmein farkas ábrázolása látható, amely egy emberi kezét tart a szájában: vö. Hans von AULOCK: *Münzen und Städte Lykaoniens*, IstMitt Beiheft 16 (1976); Nr. 133. A lykaoniai Laranda egyes érmein farkas ábrázolása látható, amely egy emberi kezét tart a szájában. 238 A motívum újabban lehetőségessé vált értelmezése szerint mindez egy, a helyi költőktől legkésőbb a Kr. u. III. században megalkotott történetre utal. A tendenciózusan megkonstruált mitikus történet azt beszéli el, hogy az Apollóntól jövő jóslat a farkas szót nevében viselő Lykaónra bízta azt a feladatot, hogy várost alapítson azon a helyen, ahol egy fogai között emberi kézzel kószáló farkassal találkozik. A farkassal is szoros kapcsolatban álló görög pásztori és jósló istenség (vö. KIP V/1979², 1387. has. 38 skk; s.v. *Wolf*) útmutatása nyomán ezen a helyen jött volna létre a Lykaonia egyik jelentős városi közösségének számító Laranda. Mindezekhez, közelebbről pedig a lykaoniai Laranda utólagosan konstruált eredetmondájához I. Peter WEISS figyelemre méltó fejtegetéseit: *Mythen, Dichter und Münzen von Lykaonien*, Chiron 20 (1990), 221–237; 221 skk.

– [3] A részben phrygiainak, ám részben ugyancsak lykaonainak mondható Ikonion Gorgó képmásából (*eikon*) vezette le a város nevét. A mondai hagyomány szerint Perseus egykor ezzel a képmással változtatta kővé a lykaónokat: vö. Louis ROBERT: *Documents d'Asie Mineure* (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome), Athènes – Paris, de Boccard [Éditeur], Athènes – Paris 1987, 71; 75. Legkésőbb a Kr. u. III. század derekától ez a mesterségesen megalkotott eredetmonda annyira átment a köztudatba, hogy egy akkoriban állított verses sírfelirat Ikonionnal kapcsolatban már egyértelműen „Perseus földjéről” beszél (SEG 6,414). A Kr. u. III. század elejéről vagy derekáról származó feliratot, rövid kommentárral együtt, újabban közli Reinhold MERKELBACH – Josef STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten, Bd. 3: Der „ferne Osten” und das Landesinnere bis zum Tauros*; K. G. Saur Verlag, München–Leipzig 2001, 106 sk [14/07/08].

¹¹⁹ Újabban I. ehhez Frank KOLB: *Akkulturation in der lykischen 'Provinz' unter römischer Herrschaft*. In: Tra oriente e occidente – Indigeni, Greci e Romani in Asia Minore (I convegno della Fondazione Niccolò Canussio; 6); Atti del Convegno Internazionale Cividale del Friuli, 28–30 settembre 2006; szerk. Gianpaolo Urso, Edizioni ETS, Pisa 2007, 271–291; 290.

¹²⁰ IGRR III,738; col. V. lin. 14.

¹²¹ Az IGRR III,738 szövegének fentebb idézett részlete görögül: *Opramoas Apollóniu dis tu Kalliadu Rhodiapoleitēs (...)* *progonón Lykiarchón kai próteusantón [en tói ethnei]* (etc.).

– „A kétszer Kalliadésnak mondott Apollónios” formula az IGRR III,739 jelzésű feliraton is többször is ismétlődik: *Opramoas Apollóniu dis tu Kalliadu*; col. V. lin. 2 sq. és 48 sq. Jelentése, ill. értelme itt is kb. annyi, hogy „Opramoas, Apollónios fia, aki Kalliadés fiának, Apollóniosnak a fia volt”. A némi zavart okozó szorzószámnév, a kétszer jelentésű *dis* adverbium helyes értelmezéséhez újabban I. Christina KOKKINA: *Zur Abkürzung der Homonymität in griechischen Inschriften*, ZPE 111 (1996), 133–134; 133.

¹²² A *Lykiai Városok Szövetsége* a Kr. u. II. század első felében már legkevesebb harminc városból állt. Ezek közé olyan jelentős közösségek tartoztak, mint a *métropolis* [‘anyaváros’] kitüntetett címmel felruházott Xanthos, Telmessos, Tlós és Patara. (Ez utóbbihoz I. pl. IGRR III,704; II B; lin. 46 sq: *hē métropolis tu Lykión ethnos* [sc. Patara]).

– A lykiai *koinon*nak (I. küln. IGRR III,739 = TAM II,905: *koinon*, illetve *ethnos tón Lykión*) a római uralom alatt is sikerült korábbi szervezetét és viszonylagos önállóságát megőriznie. Lykia városainak polgárait már csak ezért is egyfajta felfokozott (nemzedékről nemzedékre öröklődő) szeretet jellemezte szülővárosuk, szülőföldjük, és népük iránt. L. ehhez IGRR III,738; col. V. lin. 16 sq: a *patris* (szülőföld) és az *ethnos* (a lykiai *koinon*) együttes említésével.

Emberbaráti szándékain túl Opramoasnak nyilván távolabbi célkitűzései is voltak azzal, hogy vagyona egy részét szétosztotta szeretett szülőföldjére, Lykia harminc városa között.

A rhodiapolisi Opramoasnak Lykia egész népének jótévőjévé kellett válnia ahhoz, hogy az uralkodó figyelmét magára vonva, bőkezűsége révén megszerezhesse a senatori méltóságot. Ha magának nem, akkor majd fiának, vagy legalább unokájá számára.¹²³

Opramoasnak erre legalábbis komoly esélye volt. A senatori cenzust messze meghaladó vagyonán kívül ugyanis távoli rokonságban állt néhány senatori rendű családdal.

Opramoas végül nem érte el célját. Még a *civitas Romana* adományozásában sem részesült. Ám azt még megérhette, hogy dédunokája, Ti. Claudius Dryantianus Antoninus az *ordo senatorius* tagjai közé emelkedett.¹²⁴

Bárhogy is tekintünk az effajta adományokra, Opramoas patrióta érzületéhez nem férhet kétség. Ez az Antoninus-kori jótévő nemcsak szülővárosa (a mai Kumluca peremén fekvő) Rhodiapolis polgárait részesítette vagyonából, hanem szülőföldjére, a tágabb értelemben vett *patris*ának érzett Lykia további harminc közösségének is juttatott pénzadományokat. Ezek összesített értéke akár elérheti, vagy meghaladhatja a kétmillió denariust!¹²⁵

¹²³ Erre a következtetésre jutott már C. S. WALTON is: *Oriental Senators in the Service of Rome: a Study of Imperial Policy down to the Death of Marcus Aurelius*, JRS XIX (1929), 38–66; 55 sk.

¹²⁴ L. IGRR 500; col. II. lin. 65 sq. = vö. ehhez Shelagh JAMESON: *Two Lycian Families*, Anat. St. XVI (1966), 125–137. és küln. Paolo BARRESI: *Province dell'Asia Minore: costo del marmi, architettura pubblica e committenza*, «L'Erma» di Bretschneider, Roma 2003, 501; s.v. *Oenoanda*; *Claudius Dryantianus, Ti.* – További irodalmi hivatkozásokkal l. még ehhez J. J. COULTON: *Opramoas and the anonymous benefactor*, JHS 107 (1987), 171–178; 173. és Christina KOKKINA: *Die Opramoas-Inschrift von Rhodiapolis – Euergetismus und soziale Elite in Lykien* (Antiquitas, Reihe 3; Bd. 40), Dr. Rudolf Habelt [Verlag], Bonn 2000, küln. 245 sk.

¹²⁵ Újabb ezt az összeget legalább 2 132 000 denariusra becsülik: l. Hartwin BRANDT – Frank KOLB: *Lycia et Pamphylia: Eine römische Provinz im Südwesten Kleinasiens*, Verlag Philipp von Zabern (Orbis Provinciarum), Mainz am Rhein 2005², 105. Hasonlóképpen vélekedik erről MAREK, *Kleinasiens* (2010), 537: „über 2,1 Millionen Denare”.

– A korábbi, ennél jóval szerényebb becslésekhez l. BROUGHTON, *Roman Asia Minor* (1938), 780: 604 000 denarius, illetve MAGIE, *Roman Rule in Asia Minor* I, 536 sk. és II, 1394: 380 000 denarius huszonkét városnak, és az Opramoastól további hat városnak folyósított kisebb-nagyobb összegek. Mindez nem kevesebb, mint fél millió denarius, amihez Magie szerint hozzá kell még számítanunk Opramoas a lykiai *koinon*hoz tartozó más közösségeknek juttatott további pénzadományait.

A római kormányzat azzal viszonzta a lykiai elit együttműködési hajlandóságát, hogy a tartomány belső ügyeinek intézésében messzemenő önállóságot biztosított a lykiai *koinon* számára. Ezen túlmenően pedig a császárok elnézték az Opramoashoz hasonló magánszemélyeknek esetenként nem csak szülővárosukban folytatott, de tartományi szinten is gyakorolt közcélú jótékonykodását.¹²⁶

A császárok elnéző jóindulatára azért volt szükség, mert az effajta tevékenység rendkívüli népszerűséget szerzett egyesek számára. A mértéken felül gyakorolt euergetizmussal¹²⁷ szerzett népszerűség pedig esetenként már a provincia nyugalmát is veszélyeztette – főként a vezető tartományi családok egyes csoportjainak rivalizálása miatt.

Kr. e. 141-ben, amikor katasztrofális (városok sorát romba döntő) földrengés sújtotta Lykiát, Opramoas, a páratlan bőkezűségéről elhíresült gazdag jótévő legalább harminc város újjáépítését támogatta. Ezek között olyan jelenős közösségek voltak, mint Xanthos, Myra, Limyra és Tlós.

A rhodiapolisi Opramoas csak ekkor egymillió denariust osztott szét harminc lykiai város között.¹²⁸ Nagyvonalú adományainak osztogatása során ez a – filantróp és patrióta – kisvárosi polgár közel úgy járt el, mint egy hellénisztikus uralkodó. Már-már olyannak tűnt, mintha ő lenne „Lykia királya”.¹²⁹

Így érezhette a helytartó is, aki úgy vélte, gátat kell szabnia az Opramoasnak jutatott ismételt megtiszteltetéseknek. [Domiti]us Seneca kezde-

¹²⁶ L. ehhez IGRR III,704; col. III. lin. 13; a délnyugat-lykiai kisváros, Kyaneai.

¹²⁷ Egyes "jótévők" a mai kor fogalmai szerint is igen tekintélyes mértékű pénzadományokkal segítették a szülővárosukban folyó, közcélú építkezéseket. Tételten l. ehhez ZUIDERHOEK, *Politics of Munificence* (2009), 25 (Table 2,1: *Sums donated for public building from Roman Asia Minor, c. second-third century AD*).

¹²⁸ A fentiek egészéhez, illetve Opramoas (részben töredékes voltában is) igen terjedelmes, a római Kis-Ázsia területén akár rekord hosszúságúnak is mondható feliratához (IGRR III,739 = TAM II,905) újabb l. Christina KOKKINA fentebb már említett munkáját: *Die Opramoas-Inschrift von Rhodiapolis* (2000), küln. 17–75. (a felirat görög szövege), ill. 76–106 (a felirat német nyelvű fordítása).

¹²⁹ Így Brandt–Kolb, *Lycia et Pamphylia* (2005²), 106: „Die Wohltätigkeiten des Opramoas enthalten [...] eine ausgesprochen soziale, philanthropische Komponente, wie sie in kaiserlichen Alimantarprogrammen und im Geist der zweiten Sophistik ihr Vorbild bzw. ihre Anregung besaß. *Es handelt um einen gewissermaßen monarchischen Euergetismus; der Stifter verhält sich wie ein »König von Lykien«*” (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

ményezésére, aki valamikor Kr. u. 133 és 136 között igazgathatta Lycia et Pamphylia provinciát,¹³⁰ Xanthos városa tiltakozását fejezte ki a helytartó előtt az Opramoas számára megszavazott túlzó megtisztelések miatt. Az ügy végül az uralkodó elé került, aki – már Antoninus Pius – jóváhagyását adta a korábban megszavazott kitüntetéshez. Ezt a történet egy megint csak új szereplője, Lykia akkori legatusa, Cornelius Proculus közölte az érdekelt felekkel (IGRR III,739; col. VII. lin. 58 sqq. és 90 sqq.).¹³¹

Opramoasnak a lykiai koinont alkotó közösségekkel szemben tanúsított magatartása mindenképp igen figyelemre méltó körülmény. Áttételesen ugyanis ez is mutatja a hellénizmus folyamatának Lykiára gyakorolt erős és tartós hatását. Opramoas közcélú jótéteményei összességükben ma is a monarchikus euergetizmus példáit idézik fel,¹³² közelebből az egykor Lykiát is uraló Ptolemaiosok és a Seleukida királyok euergetizmusát.

A fentiek összegzésével, annyi biztonsággal elmondható, hogy *a polis mikrokozmoszán belül erősen hatott a patriotizmus érzése*. Vagyis a polis-hazafiság érzülete, amely bár módosult formában, de a római uralom alatt is fennmaradt. Ennek egyik megjelenési formája volt az euergetizmus, a közcélú jótékonykodás.

Mindezt szervesen kiegészítette *a hellén polissok makrokozmoszához való tartozás tudata*. A legközvetlenebb kapcsolat a part menti sávban régtől létező kis-ázsiai görög városokat természetesen az őket egykoron alapító (méτρο)polishoz, anyavárosukhoz fűzte. Más, nem görög alapítású, vagy hellénisztikus uralkodóktól létrehozott városi közösségek tudatosan a görög mitológia ismert alakjaira vezették vissza alapi tásukat.¹³³

Részben mindezek együttes hatására, de nem kevésbé az Imperium Romanum – távoli és jól

védett – határain belül honoló tartós békének köszönhetően,¹³⁴ a Kr. u. II. század második évtizedének kezdetére a rómaiak által uralt Kis-Ázsia korábban vadnak és „barbárnak” tartott területei is nagyrészt felzárkóztak ahhoz a standardhoz, amelyet a császári kormányzat szerte a Birodalomban látni és megjeleníteni kívánt.

Így, amikor Pontus–Bithynia tartomány helytartója, az ifjabb Plinius a zsilipekkel szabályozott csatornák kialakításához értő építészt¹³⁵ kér Traianus császártól, az uralkodó válaszelevelében joggal írja meg neki, hogy helyben gondoskodjon ennek alkalmazásáról, hiszen „az ottani tartományok sincsenek híjával az ilyen szakembernek” (Plin. epist. X 62;¹³⁶ vö. X 61,5; továbbá X 40,3.¹³⁷ és X 18,3.). Ami pedig a nagy múltú görög várost, a Bithynia nyugati határához közel fekvő, de már Asia provincia állományába tartozó Kyzikost illeti, annak már Augustus idejében is három városi építésze volt (Strab. XII 8,11 – 575.).

Röviden: az egyes régiókon belül is kimutatható kulturális különbségek ellenére (melyek kialakulásához nem kis mértékben járultak hozzá az Anatóliai-félsziget az egyes tájegységeken belül is nagy változatosságot mutató domborzati és klima-

¹³⁰ MAREK, Kleinasien (2010), 844–845.

¹³¹ Az Opramoas feliratán említett lykiai legatus, Cn. Arrius Cornelius Proculus a Kr. u. 138–139 közötti évek egyikében igazgatta Lykia-Pamphylia kettős tartományt: l. MAREK, Kleinasien (2010), 845–846.

¹³² Vö. BRANDT–KOLB, Lycia et Pamphylia (2005²), 106.

¹³³ A görög világba való beilleszkedés folyamatának keretében „két Kilikia” városi közösségeinek jelentős része hamarosan a görög mitológia vagy a hērōikus kor nagy alakjaival hozta összefüggésbe alapítását. Tarsos például hol Perseust, hol Héraklét vagy Triptolemost tisztelte alapítója gyanánt. Hasonlóképpen járt el a Birodalmon belüli Kelet számos más városi közössége is. A kelet-kilikiai Tarsos példájára is kitérve, újabban l. ehhez Simon PRICE: *Local Mythologies in the Greek East*. In: Ch. *Howgego et alii* (szerk.), *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford–New York 2005, 115–124; 115 sk (Tarsos).

¹³⁴ A császárság által teremtett viszonylagos jólét és biztonság, a határok mögött honoló – tartósnak látszó – béke a Iulius-Claudiusok, a Flaviusok, majd az Antoninusok uralkodásának idején még olyan távoli térségekben fekvő közösségekre is felvirágzást hozott mint a Kilikia keleti peremén fekvő Hieropolis-Kastabala. Ebben az inkább csak lokális jelentőségű templomáról ismert kisvárosban, amelynek romjai a mai Kesmeburun település mellett találhatóak, egy nem olyan régen (1979-ben) talált felirat „a lakott világ pártfogója és felépítőjeként” ünnepli az egész Keleten jól ismert római császárt, Hadrianust. In: PILHOFER, Romanisierung in Kilikien? (2006), 137 sk [Q 24]: *sôtér kai ktistés tés oikumenés*.

– Hasonló fordulattal találkozhatunk már egy Tiberius tiszteletere állított nyugat-kilikiai feliraton is: *sôtér kai ktistés*. In: PILHOFER, Romanisierung in Kilikien? (2006), 129 sk (Q 18; Diokaisareia).

¹³⁵ *Librator*: itt ‘vízsintező’. Vö. még Plin. epist. X,42.

¹³⁶ Maróti Egon fordítása. Latinul: *neque provinciae istae his artificibus carent*.

¹³⁷ *Nulla provincia est, quae non peritos et ingeniosos homines habeat*. Azaz: „Egyetlen tartomány sincs, ahol ne volnának tapasztalt és hozzáértő szakemberek” (Maróti Egon fordítása). – Plinius és Traianus levélváltásának értő ismerője, A[drian] N[icholas] SHERWIN-WHITE ezzel kapcsolatban joggal jegyezte meg, hogy a császár itt nyilván a kis-ázsiai provinciákra, s nem a két Moesiára gondolt: *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary*, Clarendon Press Oxford 1968² (with corrections; 1966¹), 648.

– A Pontus–Bithynia kettős tartomány nyugati felén, Bithyniában végbement hellénizációs folyamathoz, ill. annak későbbi, a római uralom idején is érvényesülő hatásaihoz, röviden l. B. F. HARRIS: *Bithynia: Roman Sovereignty and the Survival of Hellenism*. In: ANRW II 7,2 (1980), 857–901.

tikus adottságai) legkésőbb Hadrianus uralkodásának korára (Kr. u. 117–138) az Anatóliai-fennsík keleti pereméig terjedő római Kis-Ázsia – ez a nagy múltú regionális kultúrák sokaságát egyesítő, de az egyes területek gazdasági fejlettségének tekintetében is meglehetősen sokszínűséget mutató térség – a Birodalom gazdasági és politikai rendszerének egyik meghatározó elemévé vált.

VI.1.: A kutatás elsődleges célkitűzései (4): az egyes régiók igazgatási központjait alkotó városi közösségek vizsgálata. (Lokális érmelés, feliratok és euergetizmus.)

Az egyes városi közösségek vizsgálata során a római Kis-Ázsia legfejlettebb területein (a többnyire gazdag régészeti anyag mellett) igen nagy számban támaszkodhatunk a primer forrásokra.

Számos kis-ázsiai közösség rendelkezett a lokális érmelés jogával. Feliratokat pedig még a nagy kereskedelmi útvonalaktól távol eső, kisebb városi közösségekben is állítottak. Az antik szerzőktől származó tudósításokat kiegészítő helyi bronzpénzek ábrái és köriratai, de főként a feliratok közlései nyomán így bepillantunk a római uralom alatt álló Nyugat-, Közép- és Középkélet-Anatólia önkormányzattal bíró közösségeinek belső életébe.¹³⁸

¹³⁸ A feliratok és a lokális érmelés segítségével néha egészen apró történeti mozzanatokról is tudomást szerezhettünk. Olyan eseményekről, amelyek csak egy-egy szűkebb közösség számára bírtak jelentőséggel. A kor történetírói ezért többnyire nem is emlékeztek meg ezekről. Egy, a vízfolyásokban gazdag 'síkvideki Kilikia' a *Pedias* területén talált verses felirat egy bizonyos Auxentioszt magasztal, aki új hidat épített Saroson keresztül, mivel a régi már nem tudott ellenállni a rohanó folyó sodrának: IGRR III,887. = Reinhold MERKELBACH–Josef STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten; Bd. 4: Die Südküste Kleinasien, Syrien und Palestina*, München–Leipzig 2002, 214 [19/14/01]. Az Adanában állított feliratról megtudjuk még, hogy a helytartó utasítására erősítették meg a folyó partját, majd építették meg a Saros felett átívelő hidat (IGRR III,887; lin. 10; a magasztaló vers műfaji hagyományainak megfelelően a helytartó ezen a feliraton megnevezés nélkül marad.) A kilikiai térség egészén át vezető utak és hidak építéséről, illetve karbantartásáról egyebekben több mérföldkö és néhány kései felirat is tanúskodik: újabban l. ezekhez PILHOFER, *Romanisierung in Kilikien?* (2006), 48 sk.

– Az érmék közlései lehetőségei természetesen korlátozottabbak, mint a feliratoké. Számos esetben azonban a lokális érmelés tanulmányozása révén is értékes információkhoz juthatunk. A lokális veretek hátoldalán ugyanis gyakorta ábrázolták, ill. megjelenítették azokat az aktuális eseményeket, amelyek hosszabb-rövidebb időre meghatározták egy-egy kistérség életét. Így például a Pyramos (ma Ceyhan) folyón átívelő hid építését vagy újjáépítését a kelet-kilikiai Mopsuestiában megörökítették egy Valerianus korában vert érmen is: l. HEAD, *Historia Nummorum* (1911²); 725.

Ez utóbbiakon gyakorta olvashatunk a közösség egészét érintő városi határozatokat.¹³⁹ A ránk maradt nagyszámú epigráfiai dokumentum tükrében azonban számos egyéni életpálya is kibontakozik előttünk. Könyvtárakat¹⁴⁰ alapító, vagy – ugyancsak magánvagyonukból – nymphaionokat,¹⁴¹ közfürdőket¹⁴² és gymnasionokat¹⁴³ építtető,

¹³⁹ A feliratos formában ránk maradt városi határozatokon a római császárok alattvalóivá vált *polisok* is feltüntetik, hogy a határozathozatal „a város tanácsának és népének” nevében történt: *Hé bulé kai ho démos* [...]. Így történt ez a római tartománnyá lett "két Kilikiában" is. L. pl. Soloi (IGRR III,875); Mopsuestia (IGRR III,916); Hieropolis-Kastabala (IGRR III,904); Aigai (IGRR III,925); vö. IGRR III,839. (Anemurion); IK 56 (2000), Nr. 6 (Anazarbos) és PILHOFER, *Romanisierung in Kilikien?* (2006), 131 sk (Q 20; Elaiussa-Sebasté) stb. De így jártak el akkor is, mikor egy, a nyugat-kilikiai kisvárosból, a Syedra feletti hegyvidéken fekvő Laertesből való gazdag jötevő, Tués, Nineis fia hidat épített a Melas folyón, majd Laertes tanácsa és népe külön határozatban mondott neki ezért köszönetet. Az epigráfiai dokumentumot közli G. E. BEAN – T. B. MITFORD: *Sites Old and New in Rough Cilicia*, Anat. St. XII (1962), 185–217; 199 sk (No. 16); vö. PILHOFER, *Romanisierung in Kilikien?* (2006), 146 sk (Q 29); *hé bulé kai ho démos eteimése Tuén Nineitos* [...] *tén Melanos potamu diabasi apolysanta*. A felirat állításával megtszelt személyek esetében, hivatali pályafutásuk főbb állomásainak nevesítésekor, a hajdani autonóm polis-lét korát idéző városi tisztségek felsorolásával találkozhatunk. *Stratégos, tamias, prytanis* – olvashatjuk egy, a kariai Stratonikeiában állított, kora császárkori feliraton. Közli Murat AYDAŞ: *Two New Inscriptions from Stratonikeia in Caria*, EA 40 (2007), 33–34; 33 sk (No. 2.).

¹⁴⁰ Az ephesosi Celsus-könyvtár is ezek sorába tartozott: vö. Wilhelm WILBERG – Josef KEIL et alii (szerk.): *Die Bibliothek* (Forschungen in Ephesos; Bd. V,1.), Österreichische Archäologische Institut, Wien 1953² (1944).

¹⁴¹ L. pl. Reinhold MERKELBACH – Josef STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten; Bd. 1: Die Westküste Kleinasien von Knidos bis Ilion*, Stuttgart–Leipzig 1998; 232 [Nr. 02/09/03]; a kariai Aphrodisias (Kr. u. 450 körül).

¹⁴² L. pl. IGRR IV,1302; lin. 31 sqq. = Helmut ENGELMANN: *Die Inschriften von Kyme*, IK 5 (1976); Nr. 19. Vö. ehhez Garret G. FAGAN: *Bathing in Public in the Roman World*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2005 (1999), 330. (No. 292.) és Eckhard STEPHAN: *Honoratioren, Griechen, Polisbürger – Kollektive Identitäten innerhalb der Oberschicht der kaiserzeitlichen Kleinasien*, Hypomnemata 143, 2002, 98 skk. Egy további példa: MERKELBACH–STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten; Bd. 1: Die Westküste Kleinasien von Knidos bis Ilion* (1998); 241 [Nr. 02/09/15]; a kariai Aphrodisias (a Kr. u. IV. század első fele).

¹⁴³ Néhány valóban gazdag család fürdő és gymnasion együttes létesítésére is vállalkozhatott. Az eliten belül kiemelt pozíciót elfoglaló adományozók többnyire effajta költséges beruházásokkal akarták megörökíteni nevüket: így ZUIDERHOEK, *Politics of Munificence* (2009), 88. Közfürdővel egybekapcsolt gymnasion építésének költségeit állta a phrygiai Aizanoiban élő gazdag földbirtokos család, a Claudiusok: vö. Friederike NAUMANN-STECKNER: *Badeluxus in den anatolischen Bergen – Die Thermen von Aizanoi*. In: K. Rheidt (szerk.), *Aizanoi und Anatolien – Neue Entdeckungen zur Geschichte und Archäologie im Hochland des westlichen Kleinasien*,

sőt éppenséggel hidat,¹⁴⁴ vízvezetékét¹⁴⁵ vagy színházépületet¹⁴⁶ emelő városi előkelőségek épp

(Sonderbände der antiken Welt/Zaberns Bildbände zur Archäologie), Mainz am Rhein 2010, 98–111; küln. 103 sk. Az Ephesosban élő P. Vedius Antoninus ugyancsak egy thermagymnasionot adományozott szülővárosának: IK 12: *Die Inschriften von Ephesos. Teil 2* [Nr. 101–599.] (1979). A kerekítve három évig tartó (Kr. u. 147–149 között lezajlott) munkálatok eredményeképpen Ephesos városa egy 13 000 m² alapterületű építményhez, egy, a római típusú fürdőt (*therma*) és a görög gymnasiont egyesítő épület-komplexumhoz juthatott. Az egész építkezést egyetlen – dúsgazdag – "jövőv" finanszírozta, teljes nevén M. Claudius P. Vedius Antoninus Phaedrus Sabinianus. Újabbán I. ehhez Martin STESKAL – Martino LA TORRE: *Das Vediusgymnasium in Ephesos – Archäologie und Baubefund* (Forschungen in Ephesos; Bd. 14,1), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2008. Vedius a közfürdőt is magában foglaló gymnasionja egyekben egyike volt az Antoninus-kori Ephesos négy úgynevezett *therma-gymnasionjának*. A pazar kiállítású, s már méreteivel is tiszteletet parancsoló építmény (135x75 m; 13 000m²) adományozójaként szerepelt még P. Vedius Antoninus felesége, Flavia Papiana is: I. ehhez Angela KALINOWSKI: *The Vedii Antonini – Aspects of Patronage and Benefaction in Second-Century Ephesos*, Phoenix, 56,1–2 (2002), 109–149; 121–127; vö. 135–138.

¹⁴⁴ L. ehhez a 138. sz. jegyzet első felét. Egyekben a hidak, ahogy a szorosan a hidakhoz tartozó utak építése is, inkább a mindenkori uralkodók feladatai közé tartozott a római kori Kis-Ázsiában. Minderről egyik legszebb beszédében, az ún. harmadik "királybeszédben" a bithyniai kisváros, Prusa szülötte, Diön Chrysostomos is megemlékezik. A jó uralkodó, állítja ebben a beszédében az "aranyzájú" prusai rhétor, „művelhetővé teszi a földet (*chóran hémérosén*), várost alapít, hidakkal íveli át a folyókat, és utat épít az addig úttalan vidéken” (*gén hodeutén epoíesen*): Dion Chrys. or. III,127.

– Egy bő nemzedékkel később, hasonlóképpen szól erről a kor ünnepezt szónoka, a választott *patris*ául az ión nagyvárost, Smyrnát valló Aelius Aristeidész is. Város várost ér – mondja lelkesülten a rhétor Rómát és annak hatalmát magasztaló híres beszédében (*eis Rhómén*), s az azelőtt úttalan hegyeken, a hidak változatos sokaságával átívelt folyókon, a korábban kopár pusztaságokon keresztül (101.) szabad és biztonságos közlekedés kapcsolja egybe (100.) a legtávolabbi vidékeket is: Ael. Arist. or. XXVI,93 sk; vö. uő. (= Ael. Arist.) or. XXVI,28. és 82. Római császárainak parancsára hatalmas, mai mértékkel is impozánsnak mondható hidak épültek Itáliában és a tartományokban, így a kis-ázsiai provinciákban is: vö. N. P. MILNER: *A Roman Bridge at Oinoanda*, Anat. St. XLVIII (1998), 117–123. A Pergamon közelében található híd Hadrianus uralkodásának idején épült. 196 méteres hosszával a maga nemében a leghosszabb hídépítmény, amelyet a klasszikus antikvitás időszakából ismerünk. Újabbán I. ehhez Klaus GREWE–Ünal ÖZIS (et alii): *Die antiken Flußüberbauungen von Pergamon und Nysa (Türkei)*, Antike Welt, 25,4, (1994), 348–352; küln. 350. és 352. A kariai kisváros, Nysa (Sultanhisar) közelében épült híd a második leghosszabb ilyen építmény ebből az időszakból. Ez, a mai Cakircak patakot és annak árterét átívelő a híd összességében közel 100 méter hosszú, szélessége pedig 5,7., ill. 7 méter között váltakozik. A nisai híd valószínűleg a kései antikvitás időszakából származik: GREWE–ÖZIS, i.m. 351 sk

¹⁴⁵ A megannyi ívből álló, hosszú vízvezeték, a római mintájú *aquaeductus* építése igen költséges volt (vö. Plin. epist. X 37,;

úgy találhatók a feliratokon megörökített személyek között, mint a Birodalom szolgálatában kiemelkedő érdemeket szerzett kis-ázsiai származású katonák.

De a közcélú jótékonykodás más, a reprezentatív célú közösségi építmények emeléséhez képest kevésbé költséges példáival is megismertetnek bennünket a feliratok. Átaluk bepillantást nyerhetünk a polgártársaik számára – ínséges időkben – gabonát osztó és pénzadományt juttató,¹⁴⁷ gladiatori játékokat és állathajszákat rendező¹⁴⁸ vagy ún. műzsai versenyeket alapító¹⁴⁹ gazdag "jövővök"

Nikomédeia). Így önmagukban csak kevesen vállalkoztak rá. Az ún. második szofisztika egyik legnevesebb alkotójának, Héródész Attikosnak az apja (PIR², C 801) is épített vízvezetékét. Ez a dúsgazdag *euergétész* [jövővő] Philostratos közlése szerint 7 millió drachmával (azaz 28 millió sestertiuszal) segítette meg a vízben szűkölködő Alexandria Tróas városát: vit. Sophist. II,1 – 548. Vö. még ehhez M. RICL: *The Inscriptions of Alexandria Troas*; IK 53 (1997); 229–231. és Walter AMELING: *Herodes Atticus Bd. I: Biographie; Bd. II: Inschriftenkatalog* (Subsidia Epigraphica 11), Olms [Verlag], Hildesheim 1983; I,54 sk. Pamphylia egyik jelentős központjában, a délnyugat-anatóliai térség egyik legvirágzóbb és különösen jól prosperáló városi közösségének számító Aspendosban (így Hartwin BRANDT: *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphylens und Pisidiens im Altertum* /Asia Minor Studien Bd. 7/, Bonn 1992, 45.) pedig egy több mint húsz kilométer hosszú vízvezeték épült részben a város egy gazdag polgárának, Ti. Claudius Erymnaiosnak adományából. Az egyes szakaszaiban a felszínen ma is látható *aquaeductus* céljára Claudius Erymnaios „*dekaprótos és gymnasiarchész*”, a városi tisztségek sorát betöltő Ti. Claudius Italicus fia tekintélyes összeget, kétmillió denariust adott (IGRR III,804).

– Ez az egyetlen célra folyósított összeg, a kétmillió denarius egymagában megközelítette, elérte, vagy meghaladta annak a pénzadománynak az együttes összegét, amelyet a Pamphyliaián szerényebb javakkal bíró Lykia "jövővője", a már említett rhodiapolisi Opramoas harminc lykiai közösségnek juttatott!

¹⁴⁶ Délnyugat-Kis-Ázsiában, közelebből a *Lycia et Pamphylia* provincia állományába tartozó kisvárosban, a pamphyliai Aspendosban egy testvérpár állta a legalább 12.000, de talán 15.000 vagy több nézőt is befogadni képes színház építésének költségeit: IGRR III,803 = CIL III,231. Gyakoribb eset volt azonban, hogy magánszemélyek csak részben állták a színház építésének igen tekintélyes költségeit. Ez történt a bithyniai Nikaiában (vö. Plin. epist. X 39,3.), de ez történt az Asia provincia állományába tartozó, phrygiai Aizanoiban is. Itt a színház építéséhez is hozzájárult a város egyik vezető családjának két tagja, M. Ulpius Appuleianus Flavianus és fia, M. Ulpius Appuleius Eurycles: vö. ehhez Friderike NAUMANN: *Ulpia von Aizanoi*, IstMitt 35 (1985), 217–226.

¹⁴⁷ IGRR III,804 (a pamphyliai Aspendos); vö. még IGRR III,800–801 (Sil/yon; Pamphyliaiban).

¹⁴⁸ L. pl. OGIS 533., ill. CIL III,6994. Újabbán I. még ehhez Murat AYDAŞ: *Gladiatorial Inscriptions from Stratonikeia in Caria*, EA 39 (2006) 105–110.

¹⁴⁹ Egy Hadrianus kori "jövővő", a lykiai Oinoandából való C. Iulius Démostenész az általa alapított zenei versenyjáték létrehozásának okaként szülővárosa iránti szeretetét hangoztatja feliratán, valamint azt, hogy nem csak megtartani akarja, de felül is akarja múlni elődeinek a *patris*szal szembeni jótétemé-

(*euergetai*) tevékenységébe. S megtudhatjuk azt is, hogy a kevésbé módos "közösségi jötevők" (a szőlő termesztésére alkalmas vidékeken) többnyire csak bort osztogathattak,¹⁵⁰ vagy csupán a testápolás céljára szolgáló olívaolajhoz való ingyenes hozzájutást tudták biztosítani szülővárosuk fürdőző vagy atletizáló lakóinak;¹⁵¹ szerényebb anyagi lehetőségeik okán.¹⁵²

Szerényebb anyagi lehetőségekkel bírhatott a phrygiai Kolossainak az az ambiciózus, s ezért közösségén belül "jötevőként" is tevékenykedő polgára, aki egy éhínség vagy csak élelemhiány (*sejtodeia*) idején leszállított áron bocsátott gabonát a város rendelkezésére (IGRR IV,870).

Az epigráfiai dokumentumok közlései nyomán a férfiak világában sikeresen boldoguló nőekkel is megismerkedhetünk: ezek többnyire jótékonykodó örökösök, vagy sikeres gazdasági ügyletek sokaságát lebonyolító, gazdag özvegyek.¹⁵³

Megannyi esetben éppen a feliratok teszik lehetővé a városon belül, vagy a városi igazgatás alatt álló területen élő társadalmi csoportok státuszának részletesebb vizsgálatát.¹⁵⁴ Ugyancsak feliratok

segítségével válik számunkra lehetővé a római Kis-Ázsia egyes régióin belül eltérő intenzitású akkulturáció folyamatának elemzése is.

A feliratok (VI.2.)

Ahogy a fentebb említett primer forrásokból is látszik, a római kori Kis-Ázsia történetének tanulmányozásához elsődleges jelentőséggel bírnak a feliratok.

A római igazgatás alatt álló Kis-Ázsia területén meglehetősen nagyszámú feliratot állítottak. Legnagyobb részük sírfelirat. Mai fogalmaink szerint ezek nem bírnának különösebb jelentőséggel. Ám az akkori sírfeliratok számos esetben nemcsak az elhunyt nemét, életkorát és foglalkozását jelölik meg, de közlik családi viszonyait is, valamint hosszabb-rövidebb formában élettörténetét.

Van, hogy elmondják a halál okát; olykor részletezően is. Ez leginkább az ifjú emberek emlékére állított verses sírfeliratokon fordul elő. Egy fiatalember például vadászbaleset során veszítette életét a délnyugat-bithyniai (mysiai) erdőségeken.¹⁵⁵ Sűrű hófelhőkkel párosuló, hirtelen feltámadó északi szél okozta halálát egy másik, ugyancsak

nyeit. „Én, C. Iulius Démostenés, Apollónios fia, a tribus Fabiából, városi főtisztviselő (*prytanis*) és Oinoanda tanácsának jegyzője (*grammateus*) – olvashatjuk a szülővárosába a Birodalom szolgálatában eltöltött hosszabb idő után visszatérő gazdag "jötevő" a róla elnevezett zenei versenyjáték alapítását hírül adó feliratán – az, aki kora gyermekeségtől fogva szeretettel szülővárosát és az, aki elődeinek a város iránti jóindulatát nemcsak megtartani, de felülmúlni is akarja etc.” (Lin. 7–9.). A bennünket közelebről érdeklő passzus görögül: [*apo*] *protés hélikiás tén glyktyatén mu patrida pephilékós kai u monon syntetérékós tén tón progonón mu pros autén [m]egalopsychian dihyperbeblémenos* etc. (Lin. 8 sq.).

– A szülővárosában zenei *agónt* [(pénzdíjas) versenyjátékot] szponzoráló C. Iulius Démostenés feliratának görög szövegét (annak német fordításával együtt) közli Michael WÖRRLE: *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien – Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda* (Vestigia; Beiträge zur Alten Geschichte; Bd. 39), Verlag C. H. Beck, München 1988, 4 skk. Rec. Stephen MITCHELL: JRS LXXX (1990), 183–193.

¹⁵⁰ L. pl. IGRR III,833; lin. 21: *oinodosia* (a nyugat-kilikiai Iótapé).

¹⁵¹ L. pl. IGRR III,804 (a pamphyliai Aspendos).

¹⁵² A fentiek egészéhez újabban l. külön. ZUIDERHOEK, *Politics of Munificence* (2009), 37–52 (Ch. 3: *The Icing on the Cake?*).

– A helyi jötevők által polgártársaik számára juttatott javak (bor, olívaolaj, gabona) és/vagy pénz részarányához l. ZUIDERHOEK, *Politics of Munificence* (2009), 89 (5.5. sz. diagram).

¹⁵³ L. ehhez a lentebb, az IGRR III,693; továbbá az IGRR III,492–4195. és az IGRR,500. számozású feliratok kapcsán mondottakat.

¹⁵⁴ A számos felhozható példa közül mindössze egyet emelnék ki itt, a jobbára törzsi viszonyokat mutató közegekben, az ottani szentély körül mesterségesen létrehozott város, a nyugat-kilikiai Olba esetét. Nyugat-Kilikianak ebben a hegyvidéki kistérség-

ben viszonylag sokáig, Kr. u. 41-ig fennmaradt a – Zénophanések vagy Teukrosok által képviselt – papi dinasztia (vö. MAMA III,63–68.). Zeus Olbios a várostól mintegy öt kilométerre nyugatra fekvő szentélyének főpapjai ugyancsak *toparchés*ként gyakoroltak regionális jellegű fennhatóságot az Olba körzetében élő *kennatai* és *lalsseis* törzsei fölött. Így MAMA III,64–65. és HEAD, *Historia Nummorum* (1911²), 726–727; továbbá Giovanni Maria STAFFIERI: *La monetazione di Olba nella Cilicia Tracheia*, *Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche* 7 (1978), 7–43; 11 (Nr. 2): KAISAROS SEBASTU (retro)/ ARCHIEREÓS AIANTOS TEUKRU TOPARCHU KENNAT[ÓN KAI] LALASSE[ÓN] (verso).

– A MAMA III,68. sorszámot viselő feliratból, ahol azt olvashatjuk, hogy Olba népe és a *kannatai* (más olvasat szerint: *kennetai*) együttesen emeltek szobrot Zeus Olbios főpapja számára, egy neves angol kutató azt a következtetést vont le, hogy a törzs már korábban két részre vált szét. Az egyik poliszszá formálódott, míg a másik rész megtartotta a hagyományos falusi életformát, és megmaradt a törzsi szervezet keretei között. Vagyis Olba papi vezetés alatt álló királysága ily módon alapvetően különbözött a szomszédos Kappadokia főpapi vezetés alatt álló templomi államaitól. Zeus Olbios főpapjának alattvalói nem voltak függő helyzetű személyek (*serfs*), állítja az angol kutató, hanem az Olba városi vagy törzsi szervezetéhez tartozó szabad emberek státuszával bírtak: A[rmold] H[ugh] M[artin] JONES: *Cities of the Eastern Roman Provinces*, Clarendon Press, Oxford 1937 (változatlan utánnomásban legutóbb: 1998), 211.

¹⁵⁵ Reinhold MERKELBACH – Josef STAUBER: *Steinepigamme aus dem griechischen Osten*; Bd. 2: *Die Nordküste Kleinasien (Marmarameer und Pontos)*, Leipzig 2000; S. 94 [08/05/09] (Mysia; Miletupolis?).

Északnyugat-Kis-Ázsiából való fiatalembernek. Ő a császárkor első évszázadában élt, és a Helléspontos déli bejáratánál húzódó vizeken fulladt a tengerbe.¹⁵⁶

Máskor éppen egy nagyszabású sirépitményen elhelyezett felirat alapján következtethetünk a vezető tartományi családok a provincián belüli kapcsolataira, illetve történetére. Ezek közé tartozik a dél-lykiai kisvárosban, Aperlaiban¹⁵⁷ élő asszony, Erpidasé nevében állított felirat (IGRR III,693), vagy az északnyugat lykiai Oinoandából való Licinnia Flavilla ún. genealógiai felirata (IGRR III,492–495; 500; vö. Anat. St. LXVI /1996/, 121 skk.).¹⁵⁸ Különösen ez utóbbi egy nemcsak előkelő, de származásából is egyfajta öntudatot merítő nő képét vetíti elénk.

A római uralom alatt álló Anatóliai-félsziget egyes térségei esetében (így különösen a több tartomány között megosztott Lykaonia¹⁵⁹ és rész-

ben Lydia,¹⁶⁰ valamint Phrygia¹⁶¹ esetében) a régió gazdálkodására és birtokszerkezetére, etnikai vi-

¹⁵⁶ Mindezt Kyzikosban állított verses sírfelirata beszéli el. A felirat közli az elhunytat szállító hajó elsüllyedéséhez vezető, időjárás körülményeket is. L. ehhez MERKELBACH–STAUBER, *Steinepigramme Bd. 2: Die Nordküste Kleinasien* (2000), 45 [Nr. 08/01/33]; lin. 4 sq: *me pneuma boreion epigomenon posi kr[ainois]/[e]ktane syn pykinais uranohen [ni]phas[in]*. Azaz: „A gyors lábakon siető északi szél ölt meg engem, az égből csapva le rám viharával és sűrű hófellegeivel”. A szerencsétlenül jár ifjú valószínűleg a térség egy közeli városába, a Helléspontos déli bejáratától délkeletre fekvő Alexandria Tróasba tarthatott.

– [2] A Dardanellák (Helléspontos) tengerszorosra felől fúj a görög-római időkben Helléspontosnak nevezett erős északkeleti szél. Ez, a Fekete-tenger északi partvidéke felett húzódó sztyeppékről érkező jeges, és hideg esőkkel párosuló északkeleti szél, a *Helléspontias /sc. anemos/* előbb végigsöpör a szűk tengerszoroson, majd felkorbácsolva a vizet, vihart támaszt az Égei-tenger a Helléspontos előterében húzódó vizein is: vö. Hdt. VII,188. Egy Kr. u. II. századi görög regényben is olvashatunk arról, hogy Lesbos környékén viharos szél tört az egyik szereplő hajójára és felborította azt: ephesosi Xenophón (Xenophón ho Ephesios), *Ephesiaka* [‘Ephesosi történetek’] III 2,12.

¹⁵⁷ A mai Kaş körzetében, Siçak Iskelesi kistelepülés mellett.

¹⁵⁸ L. ehhez A. S. HALL – N. P. MILNER – J. J. COULTON: *The Mausoleum of Licinnia Flavilla and Flavianus Diogenes of Oinoanda: Epigraphy and Architecture*, Anat. St. LXVI (1996), 111–144; a felirat részben revideált szövegének közlését, kommentárokkal I. a 121 skk. lapokon.

¹⁵⁹ Vö. IGRR III,243; 250–251; 265. stb. – Az ide vágó epigráfiai és egyéb bizonyítékok listászerű felsorolását adja BROUGHTON sokszor hivatkozott, ám napjainkban is csak kevésbé hasznosított munkája: *Roman Asia Minor* (1938); 648–663.

– [2] A Lykaonia területén fekvő császári birtokok igazgatási központja a római időkig nem igen említett (a mai Ladik mellett fekvő) Laodikeia Katakakaumenében volt: vö. IGRR III,250; 252; 253; 254; 256; 265. és BROUGHTON, *Roman Asia Minor* (1938), 654 sk. Egyes császári birtokok, illetve birtoktestek magánbirtokok megvétele vagy elkobzása, esetleg örökhatóság útján jöhettek létre. Örökhatóság révén juthatott az uralkodó birtokába egy Laodikeia (Katakakaumené) térségében

található kiterjedt birtokcsoport, a *praedia Quadratiata* (MAMA I,24). Eredeti birtokosuk talán a traianusi kor egyik kiemelkedő katonai személyisége (*vir militaris*), C. Iulius Quadratus Bassus lehetett (MAMA I,24; vö. PIR², I 258). Más magánbirtokokat nagy valószínűséggel elkoboztak a császári kincstár, a *fiscus (Caesaris)* javára. Ilyennek látszik az az Északnyugat-Galatiában található földterület, amelynek tulajdoni viszonyairól ugyancsak feliratos forrásokból értesülünk: RECAM II; 34; 36; vö. 37.

– [3] A Tatta-tótól (Tuz Gölü) délnyugatra húzódó közép-anatóliai térség, a városi közösségekben nem igazán bővelkedő Lykaonia főként az állattenyésztés szempontjából mondható jelentős területnek. Tágas sztyeppén a nyájak mellett időszakos kezdetén még a vadzamaraknak is bőséges hely jutott: Strab. XII 6,1 – 568. A Lykaonia legjelentősebb városának számító Ikoniont is részben mezőgazdasági művelésre alkalmas vidékek övezték, részben pedig sztyepp-jellegű fennsíkok vették körül.

¹⁶⁰ A *‘Jelenések könyvéből’* is ismert délkelet-lydiai város, Philadelpheia (Jel 1,11; ma Alaşehir) térségében jelentősebb volumenű mezőgazdasági árutermelést is folytattak. Ebben meghatározó része volt az itteni császári birtokoknak. Kiterjedt voltakra utal, hogy a Philadelpheiai városa körül fekvő császári birtokok (*saltus*) igazgatását több *procurator* végezte. Egy itt állított feliraton a *procurator*ok segédjét – a Sevéros nevű császári szabadost – is megemlítik (IGRR IV,1651 = OGIS 526: *Seueros, Sebastu apeleutheros, boethos epitropón regi-ónos [sic!] Philadelphénés*). A térségben talán néhány további császári birtok is feküdt: vö. ehhez BROUGHTON, *Roman Asia Minor* (1938), 656–658 sk.

¹⁶¹ Phrygiában (ahogy Mysia belső területein is) kiterjedt császári nagybirtokok is voltak. Ezek részben a fennsík felé emelkedő hegyek között feküdtek, többnyire azonban már az Anatóliai-fennsík nyugati peremén túl helyezkedtek el. Meglétük többnyire csak a Kr. u. III. századtól mutatható ki bizonyosan. A korábbi időszakra a császári nagybirtokok itteni meglétét csupán valószínűsítik feliratos forrásaik: így W. H. C. FRENCH: *A Third-Century Inscription Relating to Angareia in Phrygia*, JRS XLVI,1–2 (1956), 46–56; küln. 49. és 53.

– [2] A Mysia területén található császári nagybirtokokhoz újabbán I. N. Eda Akyürek ŞAHİN – Metin TÜRKÜZÜN: *Weihung eines Patrimonialprocurators für Kaiser Diokletian aus Mysia Abbatıs*, *Gephyra* 5 (2008), 139–145; küln. 144. A tanulmányban közölt feliraton említett – lovagrendű – személy, Marcus Aurel(ius) Rusticus a *procurator* [*patrimonii prov(inciae) Asiae* címét viselte. Az 2002-ben talált felirat Diocletianus hetedik uralkodási évéből, vagyis a Kr. u. 289/290. évből származik. Közlése, a szokásos kommentárok kíséretében, Akyürek Şahin–Türküzün tanulmányának 142 skk. oldalain található.

– [3] Ami a Phrygia területén elhelyezkedő császári nagybirtokokat illeti, ezek egy része valóban a hegyek között feküdt. Egy Euphrastos nevezetű császári rabszolga (*kaisaros dulos*) a phrygiai Sebastéban állított feliratából is a város környékén található császári birtokok meglétére következtethetünk: I. A. R. R. SHEPPARD: *R.E.C.A.M. Notes and Studies No. 7: Inscriptions from Uşak, Denizli and Hisar Köy*, Anat. St. XXXI (1981), 19–27; 19 sk [No. 1]. A felirat állításának időpontja: Kr. u. 104. Az egykori Sebasté romjai a mai Selçikler falu mellett találhatók, Sivaslı körzetében.

– [4] Egy másik, ez esetben jól azonosítható császári nagybirtok igazgatási központja Synnadában volt (ma Şuhut). Ebben az

igen jó mezőgazdasági adottságai mellett köfjejtökkel és nagyhírű márványbányával is rendelkező phrygiai térségben, a mai Şuhuti-síkságon előkerült sírfeliratok alapján bepillantást nyerhetünk az itt élők családi viszonyaiba. De képet alkothattunk a helyi tradíciókhoz való szívós ragaszkodásukról is. Egy Trophimos nevezetű császári rabszolga (*Kaisaros dulos*) például szabad vagy felszabadított rabszolga jogállapotú kvázi feleségével, Valeria Glykea nevű élettársával együtt állítottatott „rokonának és jötevőjének” (*syngenidi kai euergetidi*), Klaudia Prepusának sírkövet. Szövegét közli Th. DREW-BEAR – A. LUBOTSKY – M. ÜYÜMEZ: *Three New Phrygian Inscriptions*, Kadmos Bd. 47 (2008), 109–116; 109–111 [No. 1]. Trophimos, nevéből ítélve (a. m. 'felnevelt', 'táplált'), amely gyakori volt ezen birtokon, nyilván ura háztartásában született rabszolga (*verna*) volt. Rabszolga-státuszából adódott, hogy törvényes felesége nem lehetett. Így az a tény, hogy Trophimos tartósan együtt élhetett társával, a nem csak szabadnak, de római polgárnak is minősülő Valeria Glykeával, a *vernae* ebben a korban már másutt is tapasztalható megbecsültségére utal. Valeria Glykea és Trophimos együttéléséből pedig talán ez utóbbi a császár tulajdonát képező birtok (*saltus*) gazdálkodásában betöltött kiemelt szerepére is következtethetünk. A római környezet ellenére a helyi phryg szokások szívós továbbélését mutatja, hogy a sírt nem a *fiscus* védelme alá helyezték (a máshol szokásos módon, a császári kincstár javára teljesítendő, jelentős összegű pénzbüntetéssel fenyegetve a halott nyugalmának megháborított). A síremlék állítói phryg istenségek oltalma alá rendelték a halottat, a feliratnak ezt a részét – az átokformulát – már phryg nyelven fogalmazta meg: I. ehhez Th. DREW-BEAR – A. LUBOTSKY – M. ÜYÜMEZ fentebb már hivatkozott közleményét: *Three New Phrygian Inscriptions*, Kadmos Bd. 47 (2008), 109–116; 110 sk. Hasonlóképpen áll ez a tanulmányban közölt másik két feliraton: i. m. 111–112 [No. 2.] és 113–115 [No. 3.]. A feliratok állításának közelebbi időpontját nem határozták meg a szerzők. Csak annyit mondanak, hogy a feliratok a Phrygia feletti római uralom időszakából valók. I. m. 119: „during the Roman era”.

– [5] A Phrygiában fekvő császári birtokok egyebekben nyilván igen jól felszerelt gazdaságok voltak. A növénytermesztéshez szükséges vízmennyiséget például akár öntözőcsatornák kiásával vagy kiépítésével is biztosították. A Konón mártíriumát elbeszélő szenvedéstörténet szerint perét megelőzően ez a keresztény vértanú a Karmena vagy másképpen Karma mellett található „királyi kert”, vagyis a mezőgazdasági árutermelésre berendezett császári birtok öntözőcsatornáinak munkálatain dolgozott: Mart[yr]ium]. Kononis 2,2. Karmena különben Synnada közelében feküdt, mint mondtuk, igen jó mezőgazdasági adottságokkal bíró területen. (Karmena helyén ma a şuhuti körzethez tartozó Arızlı falva található.)

– [6] A Phrygia területén fekvő saltusok közép- és nagybirtokok voltak. Így nyilván jelentős jövedelmet biztosítottak a mindenkorai princepsok számára. Igazgatásukra ezért külön procuratort küldött ki a császári kormányzat (*procurator fisci*). Az itteni császári birtokok méretét mutatja, hogy egy bizonyos Aurelius Philocyriusnak, aki a Kr. u. 213. évben viselte a *procurator Phrygiae* tiszteit, illetékességi köre kiterjedt az Asia provinciával határos Lykia-Pamphylia északi részére is (SEG 37 /1987/, 1186/). Ez utóbbihoz részletesebben I. Sencer ŞAHİN – D. H. FRENCH, *Ein Dokument aus Takina*, EA 10 (1987), 133–142 (143–145); a felirat a 137–140. lapokon történő közlésével; továbbá és Eckhard MEYER-ZWIFFELHOFFER, *Politikós archein – Zum Regierungsstil der senatorischen Statthalter in den kaiserzeitlichen griechischen Provinzen* (Historia Einzelschriften Heft 165), Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1999; 75–77 skk. A datáláshoz I.

szonyaira, valamint a kereszténység elterjedésre is rávilágítanak az ottani sírfeliratok.

Ez utóbbival (a krisztianizációval) kapcsolatban például éppen az észak-lydiai Lykos völgyében fekvő Thyateira¹⁶² területén talált sírfeliratok bizonyítják, hogy térség lakossága montanistává lett, s egy évszázadon át¹⁶³ montanista is maradt. Az itteni feliratok állítói ugyanis nyíltan megvallják kereszténységüket (*kreistianos* [...] *khreistianéi*: TAM V,2; 1299.),¹⁶⁴ illetve montanista kereszténységüket (*Lupikinos Mountanéi synbiói khreistiané pneumatikéi*).¹⁶⁵ A Thyateira térségében talált „keresztény a kereszténynek” formulát viselő sírfeliratok¹⁶⁶ közül az eddig ismert legrégebbi feliratot egyebekben a Kr. u. 248/249-es évben állították.

A császárok, római tisztségviselők,¹⁶⁷ városi magisztrátusok és helyi jötevők tiszteletére állított

ŞAHİN – FRENCH, EA 10 (1987), 136 (= Kr. u. 211–213).

¹⁶² A több hasonló nevet viselő kis-ázsiai folyó közül a lydiai Lykos mai neve Gördük Çayı. Az ókori város, Thyateira (görögül *Ta Thyateira*) romjai ma Akhisar területén található.

¹⁶³ Pontosán „kilencvenhárom éven át”, legalábbis Epiphánios szerint: Panarion, LI 33,3–4.

¹⁶⁴ A feliratot egy keresztény férj (*khreistianos*) állította elhunyt feleségének, aki ugyancsak keresztény volt (*khreistiané*), közelebről pedig montanista, azaz „pneumatikus”.

¹⁶⁵ Az 1897-ben publikált, híressé vált feliratot hasonlóan átiratban közli August STROBEL: *Das heilige Land der Montanisten. Eine Religionsgeographische Untersuchung* (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten Bd. XXXVII), [Walter] de Gruyter [Verlag/Publisher], Berlin – New York 1980, 93. A felirat értelmezésével kapcsolatban felmerül kérdések taglalását I. uo., a 93–95. oldalakon.

¹⁶⁶ Thyateira térségének a fenti formulát tartalmazó felirataihoz újabbán I. küln. E. P. GIBSON: *The 'Christians for Christians' Inscriptions of Phrygia*, Harvard Theological Studies 32, Missoula MT [Montana] 1978 (29 eddig ismert, ill. közzétett felirat). Számosat közöl és értelmez ezek közül A. STROBEL korábban már említett munkája is: *Das heilige Land der Montanisten* (etc.), Berlin – New York 1980, 86 skk. és küln. 104–112 skk.

¹⁶⁷ A kis-ázsiai provinciák városi közösségei gyakorta néphatározattal tisztelték meg a tartományok igazgatására küldött császári és senatusi helytartókat, valamint az adminisztratív munkájukat segítő quaestorokat és procuratorokat. Az effajta megítélő határozatokat feliraton is megörökítették: I. ehhez Dirk ERKELENZ: *Optimo Praesidi. Untersuchungen zu den Ehrenmonumenten für Amtsträger der römischen Provinzen in Republik und Kaiserzeit* (Antiquitas; Reihe I: Abhandlungen zur alten Geschichte, Bd. 52), Dr. Rudolf Habelt [Verlag], Bonn 2003, küln. 235 skk. A legtöbb ilyen felirat az Anatóliai-félsziget sűrű városalózzattal bíró nyugati részén került elő. Mindez sokszor összefügg azzal a patronatus-visztonnyal is, amelyet egyes római tisztségviselők alakítottak ki a tartományi városokkal: vö. Eckhard MEYER-ZWIFFELHOFFER: *Politikós archein – Zum Regierungsstil der senatorischen Statthalter in den kaiserzeitlichen griechischen Provinzen* (Historia Einzelschriften; Heft 165), Stuttgart 1999, 336–338 (Appendix III: *Statthalter als Patrone*). Olykor nem túlságosan magas

feliratok jelentősége már magától értetődik. Az innen nyerhető információkat tovább bővítik a mérföldkövek. Ez utóbbiak, mivel ugyancsak felirattal vannak ellátva, olykor régóta folytatott tudományos viták megoldását is hozzák. Ilyen például a lykiai Patara¹⁶⁸ egykori területén újabban előkerült *miliarium*. Feliratából következtetni lehet *Lycia et Pamphylia* provincia végleges kialakításának időpontjára.¹⁶⁹

Az érmekek: lokális veretek és birodalmi érmekek (VI.3.)

Ami az érmeleket illeti, ismert tény, hogy a klasszikus antikvitás korában vert érmekek (fizetőeszközként betöltött szerepükön túl) a politikai propaganda eszközei is voltak. Ezt az érmekek szimbolikája és köriratai tették lehetővé.

A vitatható legitimitású Hadrianus a trónra lépését követő harmadik évben, Kr. u. 119-ben kibocsátott sestertiusa például az uralkodói jelvényeknek a legfőbb istenségtől való átvétele közben mutatja be a császárt: Juppiter sasa az égből hozza le számára a jogart.¹⁷⁰ A körirat, a PROVIDENTIA DEORVM gyakorta megjelenik majd a máso-

dik és a harmadik század érmein is, rámutatva az isteni kiválasztottság gondolatának az idők szak végéig – majd az túl is – tartó, állandó fontosságára.¹⁷¹

Kis-Ázsia területén a római állam saját érmeleket is folytatott – mindenekeletűt a kappadokiai Kaisareiaiban felállított, nagy kapacitású pénzverde létrehozásával.¹⁷² Ezen túl, Augustus óta fennálló

¹⁷¹ Vö. ehhez J. R. FEARS az előző, a 170. sz. jegyzetben említett munkáját: *Princeps a diis electus* (etc.), Roma 1977; 271–278; 289. – A negyedik században, a kereszténység hivatalos egyenjogúsításával, majd államvallássá tételével az isteni kiválasztottság római és keresztény koncepciója elvegyült; az uralkodónak, mint Isten választott földi helytartójának doktrínája pedig a birodalom feletti uralom hivatalos ideológiai alapjává vált.

– A keresztények egyebekben héber közvetítéssel, az Ótestamentumi iratokból vették át az uralkodó isteni kiválasztottságának gondolatát. Az evangéliumok és Pál levelei a földi uralkodókat Isten helytartóinak nevezik, akik a földi ügyek intézésére „választottak ki”: Mt 22,17–21. = Mk 12,14–17. = Luk 20,22–25; vö. Tit 3,1. és küln. Rom 13,1–6. A téma a korai egyházatyáknál is folytatódik: l. pl. Tertullianus, *ad Scapulam* [‘Scapulához’] 2,6. és *Apologeticum* 30,1. stb.

¹⁷² Kappadokia provinciává való szervezését követően, már Tiberius uralkodása idején, pénzverdét állítottak fel Kaisareiaiban (Kaisareia-Mazaka, a mai Kayseri). A kaisareiai pénzverde, amely érmeleléséhez a térségben bányászott ezüstöt használta fel, hamarosan egyike lett a legfontosabb pénzverőhelyeknek a Birodalom keleti felén: HEAD, *Historia Nummorum* (1911²) 752 sk. Néhány további szemponttal l. még ehhez Christopher HOWGEGO et alii, *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford–New York 2005, 1–17; 9; 12; 30; 60. és passim.

– [2] A kappadokiai Kaisareia pénzverőhelyként betöltött jelentőségét egyrészt a tágabb térségben bányászható ezüst hiánya adta. Már a fáraók Egyiptomában felhasznált ezüst legnagyobb része is Kis-Ázsiából származott (így már A. H. SAYCE is: *The Early Geography of South-Eastern Asia Minor*, JHS XLIII,1 (1923), 44–49; 45.) Jelentős hányadában talán Dél-Kappadokiából. A birodalmi érmelekek egyik központjává történő kiválasztásának másik szempontja pedig Kaisareia-Mazaka stratégiai helyzetén alapult. A fontos útvonalak találkozási pontján fekvő városból könnyen el lehetett látni pénzzel az Euphratés mellett állomásozó hadsereget. De az itt vert érmekek (fél- egy- és két-drachmás birodalmi ezüstpénzek) kellő mennyiségben állhattak rendelkezésre a Kelettel való kereskedelem szükségleteire is.

– [3] A Kr. u. 21 és Kr. u. 242 között gyakorlatilag megszakítás nélkül működő pénzverőhely tevékenysége csúcspontját Traianus uralkodása alatt érte el: vö. Ramon TEJA: *Die römische Provinz Kappadokien in der Prinzipatszeit*. In: ANRW II 7,2 (1980), 1083–1124; 1099 sk. Ekkor tetradrachmákat is vertek itt a syriai (az Orontés melletti) Antiocheia és Tyros városa számára: l. ehhez Edward A. SYDENHAM: *The Coinage of Caesarea of Cappadocia* (Supplement by Alex G. Malloy), Spink & Son [Publisher] London 1933; 31 sk. A császári veretek azután lassanként megszűntek, vagy lokális veretekkel váltakoztak. Utóbbiak közé tartoznak a város fölé emelkedő kialudt vulkán, *Argaion oros* az Argaion-hegy (*Argaion oros* = Erciyes Dağı) azon ábrázolásai, amelyek Hadrianus uralkodásának időszaka óta készültek a kaisareiai verdekben.

– [4] A kappadokiai Kaisareiaiban vert pénzek szinte kivétel

rangú katonai személyiségek, katonai tribunosok is szerepelnek megisztelő feliratokon egyes görög közösségek patrónusaként: l. pl. E. Mary SMALLWOOD: *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan, and Hadrian* (collected by E. M. S.), Cambridge University Press, Cambridge 1966; No. 265 (Ikonion).

¹⁶⁸ Ma Kelemiş (korábbi elnevezései: Gelemiş, Ovagelemiş). Az ókori város a Xanthos folyó (a Eşen Çayı vagy Koca Çayı) torkolatának közelében fekszik.

¹⁶⁹ Az egykori Patara területén talált *miliarium* felirata alapján egyes kutatók megoldottnak tekintik a Lykia és Pamphylia egyesítésével kialakított kettős tartomány létrehozásának időpontjával kapcsolatos problémát. Úgy vélik, a két tartományfél egyesítése csak Vespasianus principatusának idején történt meg. Lykia azonban attól kezdve, hogy Claudius alatt provinciává tette a császári kormányzat, mindvégig római helytartó igazgatása alatt állt.

– Egy Patara térségében Kr. u. 46-ban emelt négyszögletes távolságjelző oszlop (ún. *miliarium*), valamint egy Myra és Limyra között állított oltár újonnan felfedezett felirata is azt jelöli meg a provincia létrehozásának okaként, hogy helyre kellett állítani a rendezett viszonyokat Lykiában: vö. C. P. JONES: *The Claudian Monument at Patara* ZPE 137 (2001), 161–168., ill. Thomas MARKSTEINER–Michael WÖRRLE, *Ein Altar für Kaiser Claudius auf dem Bonda tepesi zwischen Myra und Limyra*, Chiron 32 (2002), 545–569.

¹⁷⁰ BMC, Emp. No. 1203. – L. ehhez J. Rufus FEARS: *Princeps a diis electus: the Divine Election of the Emperor as a Political Concept at Rome* (Papers and Monographs of the American Academy in Rome, Vol. XXVI), Roma 1977; 9. és 272 sk. Vö. még uő., *The Cult of Jupiter and Roman Imperial Ideology*. In: ANRW II 17,1 (Berlin – New York 1981; szerk. W. Haase), 3–141; 85 skk; 107 skk. és 114 skk.

joguknak és kötelességüknek megfelelően, a jelentősebb tartományi városok is vertek pénz – többnyire kisebb „címletű” bronzpénzeket, amelyeken nem egy esetben a polis neves szülőiteinek kép-mását tüntették fel. A kelet-kilikiai Soloi például, amelyet akkor már Pompéiopolisnak neveztek, a hellénisztikus kultúra két jelentős személyiségének, a filozófus Chrysisposnak és a *Phainomena* költőjének Aratosnak portréját jelenítette meg a város egy Kr. u. 163/164 körül kibocsátott veretén.¹⁷³ Könyvemben külön is kitértem arra, hogy a nyugat-kis-ázsiai tengerpart nem egy közössége hasonló módon járva el, hajdani nagy múltja egy-egy elemébe kapaszkodott. Művészi igénnyel megalkotott vereteiken a város neves szülőiteinek ábrázolásával is találkozhatunk. Így Priéné pénzén ott láthatjuk Biast, a hét bölcs egyikét, Samos pénzén Pythagorast, Kós érmein Hippokratést. A Knidosban vert érmeiken Praxitelés már akkor is nagyra tartott remekművét, a knidosi Aphrodité jelenítették meg a pénzverők.¹⁷⁴

Röviden: a feliratok, és a lokális vereteket kibocsátó városok által vert pénzek esetenként nem is annyira szűkszavú közlései révén a római kori Kis-Ázsia páratlan bőségű anyaggal szolgál az adott időszak kutatói számára.

Talán a fentebb felsorolt apróbb részletek alapján is látható munkám egyik alapvető célkitűzése. Nevezetesen az, hogy megjeleníthessem a provinciális igazgatás helyi központjaiként szolgáló önkormányzatú városok belső életét. Szorosan kapcsolódva ehhez a célkitűzéshez, arra is törekedtem, hogy az egyes közösségeket körülvevő természeti környezet rekonstruálásával próbáljam meghatározni a városok gazdálkodását, amely – tudvalevően – determinálta azok belső életét.

nélkül megfelelnek a római érme standardjainak. Az érmeiken kezdettől fogva túlnyomó részt latin köriratot találunk. Az egyes emissziós típusok datálása sem a helyi időszámítás szerint történik, hanem az egyes császárok uralkodási éve szerint. Vagyis az érme a császárok által betöltött tribunusi hatalom (*tribunicia potestas*) éveinek sorszám szerinti feltüntetésével készültek, néha megjelölve azt is, hogy a császár hányadik alkalommal töltötte be a consuli méltóságot. L. ehhez HEAD, *Historia Nummorum* (1911²) 752; továbbá, Sydenham nyomán, Thomas PEKÁRY: *Studien zur römischen Währungs- und Finanzgeschichte von 161 bis 235 n. Chr.*, *Historia VIII*, 4 (1959), 443–489; 452.

¹⁷³ Chrysispos és Aratos ábrázolása a portréjukat viselő érme elő-, illetve hátlapján látható: vö. F. IMHOOF-BLUMER: *Coin-Types of Some Cilician Cities*, *JHS XVIII* (1898), 161–181; 167 sk.

¹⁷⁴ L. ehhez HEAD, *Historia Nummorum* (1911²); 591 (Priéné); 606 (Samos); 634 (Kós); 616 (Knidos).

Az utóbbihoz főként a szekunder forrásokat (a görög és latin auktorok ide vágó közléseit) hasznosítottam,¹⁷⁵ kiegészítve ezeket a modern kori utazók földrajzi leírásaival. Az írásos forrásokból nyerhető információk mellett azonban olykor az egykori (Kr. e. II–I. – Kr. u. I–III. századi) regionális gazdálkodási viszonyok rekonstruálásához is több-kevesebb kiegészítéssel sokszor pedig nélkülözhetetlen segítséggel szolgáltak az érmék, és főként a feliratok.

A szekunder források (VI.4.)

Megannyi más esetben éppen az írásos források vizsgálata segíthet bennünket egy-egy kis-ázsiai régió gazdálkodásának és városi életének rekonstruálásához.

Terjedelmi okokból a gazdálkodásnál maradva, elsődlegesen az ún. szekunder források nyomán tudjuk például, hogy zömmel a mezőgazdasági árutermelés által előállított árucikkek voltak az anatóliai térség azon termékei, amelyek exportja révén a római Kis-Ázsia egyes területei bekapcsolódhattak a Birodalom kereskedelmének – a tágabban vett mediterrán térség egészét magában foglaló – rendszerébe. Az akkoriban is leginkább keresett termékek, a nyugat-kis-ázsiai partmentéi területeiről származó minőségi borok, az első rendű olívaolaj, valamint a szárított füge¹⁷⁶ mellett az Anatóli-

¹⁷⁵ L. ehhez a lentebb következő szakaszt: *A szekunder források (VI.4.)*.

¹⁷⁶ A keleti és a nyugati Mediterráneumban egyaránt honos olíva, valamint annak kiegészítői, a füge és gránátalma a Levante térségében élő népek étkezésében ma is meghatározó gyümölcsnek számít, ahogy mindenkor fontos emberi tápláléknak számított. Mindhármat a búzával és az árpával, illetve a szőlővel együtt említik ezért már az Ószövetség könyvei is (1. küln. Jól 1,11; 12.). Jelentőségüket mutatja, hogy mindhárom gyümölcsfa ott szerepel az ideális haszonkertekről adott ókori leírásokban. Ott díszlenek már az Odysseia Alkinoos kertjéről adott leírásában (VII,112 skk.), majd a Kr. u. 200 körül keletkezett görög „pásztorregény”, Longos *Daphnis és Chloé* címet viselő művének egy másik „királyi kertet” bemutató részletében is (IV,2.).

– [2] A Kis-Ázsia egészén termesztett fügek közül a Maiandros völgyében, valamint attól délre, a Kariához tartozó Kaunos városát (Dalyan) környező síkságon növekvő fajták számítottak a legjobbnak és a legkeresettebbnek. A Maiandros alsó szakaszánál fekvő tágas síkságon kiterjedt fügeültetvények voltak már a klasszikus korban, majd a hellénizmus időszakában is. A folyó jobb partján, a *Maiandros* mellettinek nevezett *Magnésia* (Ortaklar) térségében például annyi füget termesztettek, hogy Kr. e. 201-ben, V. Philippos makedón uralkodó kis-ázsiai hadjárata idején Magnésia lakói, mivel nem rendelkeztek elegendő kenyérgabonával, fügével látták el a király élelmiszerben szükkölködő hadseregét (Polybios, XVI 24,9 [954] – ed. Dindorf – Büttner-Wobst). Vö. még ehhez Athénaios, III,15 – 78f.

ai-félsziget északi régiója jelentős mennyiségű fát (különösen hajóépítő- és építőfát) is szolgáltatott a Birodalomnak. A Pontos-Kappadokiai limes mentén állomásozó katonaság élelmiszerekkel való ellátását is részben a Kelet-Anatólia egyes térségeiben megtermelt borral és olívaolajjal oldották meg, illetve az ottani gabonával és fűgével biztosították.

A főként Nyugat-Kis-Ázsia partmelléki területein, illetve a kelet-égytengeri szigeteken megtermelt bort és olívaolajat, kisebb hányadban pedig a szárított fűgét a hellénisztikus kor utolsó harmada óta Itáliába szállították.¹⁷⁷ Másik nagy felvevőpiacuk tradicionálisan Egyiptom volt,¹⁷⁸ amely klimatikus adottságai folytán csak részben alkalmas a jó minőségű bor készítéséhez felhasználható szőlő, és az elsőrendű olívaolaj sajtolására alkalmas bogyókat termő olajfa meghonosítására.

A bor és/vagy az olívaolaj mellett néhány város különösen keresettnak számító veteményei és a chórán termő más növények exportjából is jelentősebb jövedelmet szerzett. Ilyen volt például a kariai Knidos, amely hagymát,¹⁷⁹ írótoll készítésére alkalmas nádat,¹⁸⁰ meg orvosságok készítéséhez használt többféle növényi olajat¹⁸¹ szállított távolabbi vidékekre is.

Egy-egy kistérségen belül voltak speciális exportcikkék is. Ezek közé tartozott a keleti Égeikumiban fekvő Chios szigetének déli részén termelt mézgafajta, a *masztix*. Ezt a klasszikus antikvitás

időszakában gyógyszerként és kozmetikumok alapanyagaként, de legfőképpen egyfajta szájhigiénés szerként (fogápoló és lehetfrissítő rágógumiként) használták – ahogy a későbbi századokban is.¹⁸²

A Chioson előállított világos színű masztika az egyik legjobb minőségű terméknek számított az egész Római Birodalmon belül. Az itteni – „fehér” (beszárítása után zöldes aransárga) – masztikának fontja, vagyis mai súlymérték szerint egy 327,45 grammnyi egység, az idősebb Plinius szerint húsz denariusba került: Nat. hist. XII,36 [72].¹⁸³ Ez pedig nem kis összeg volt akkoriban. A Birodalom keleti felén egy, a szőlőskerti munkákban (szőlőhegyen) foglalkoztatott napszámos egy napi bére a Kr. u. I. század derekán négy sestertius, azaz egy denarius volt.¹⁸⁴

Emberek sokaságának adott megélhetést a Pamphyliához tartozó Selgé¹⁸⁵ környékén termő különleges balzsamcserje-fajta, a *styrax*,¹⁸⁶ vagy a Kilikia Tracheia hegyoldain növő sáfrány. A tenger felé néző hegyoldalokon nagy foltokban növő sáfrány a haszonfák mellett a Középső- (Kilikiai-) Taurusz-hegység egyik természeti kincse volt. Az ókorban is festőanyagként, fűszeres borok és orvosi kenőcsök esszenciájaként, ám akkoriban leginkább illatszerek készítésére használt sáfránynak (*Crocus sativus*) Kilikia volt a legfontosabb termőterülete (vö. Plin. Nat. hist. XXI,17 [31]).¹⁸⁷ Stra-

¹⁷⁷ A legjobb minőségűnek, mint fentebb mondtuk, a kaunosi fűge számított. A Rhodos szigetével szemközt (az ázsiai kontinensen) fekvő *Kaunos* (Dalyan) chórán természetesen fűgét a római Köztársaság korának vége felé már magába Itáliába is szállították, ahol – mint a dél-itáliai Brundisium (ma Brindisi) kikötőjében – vándorló utcai árusoktól is meg lehetett vásárolni ezt a gyümölcsöt (Cicero, *De divinatione* [‘A jóslásról’] II,40 [84]). A nyugat-kis-ázsiai térség még a XX. század derekán is jelentős szárított fűge-exportot tudott felmutatni. A legkeresettebb fűgefajta ekkor főleg Izmir (Smyrna) környékén termelt bőségesen.

¹⁷⁸ A Nyugat-Kis-Ázsia partmelléki területeiről (Kolophonból), ill. a kelet-égytengeri szigetekről (Lesbosról) Egyiptomba szállított – minőségi – borokhoz l. MAGIE, *Roman Rule in Asia Minor* (1950), I,45. és II,806 sk.

¹⁷⁹ Plin. Nat. hist. XIX,32 [101]. – A Knidos környékéről származó hagymáról azt tartották, hogy – a más vidékekről származó hagymákkal szemben – ennek van a legkevésbé csípős szaga, és ezért (felvágásakor) legkevésbé ez könnyezteteti meg a szemet.

¹⁸⁰ Plin. Nat. hist. XVI,64 [157]. – Knidos környékén egyebekben sok nád termelt. Catullus a város környékét „nádassal borítottnak” (*harundinos*) nevezi: 36,13. A helyhez l. C. J. FORDYCE kommentárját: *Catullus: A Commentary* by C. J. F., Clarendon Press, Oxford, 1966 (1961), 181.

¹⁸¹ Vö. Plin. Nat. hist. XII,61 [132]; XIII,35 [114]; XV,7 [28]. és XXIII,45 [89].

¹⁸² Jelentős mértékben az itt termelt masztixnak köszönhetően (amelyet – főként lehetillatosítóként – a szultáni hárem hölgyei számára Chios szigetéről szállítottak), az Oszmán Birodalom részeként (1566 után) hivatalosan Sakis Adassinak nevezett Chios előjogokat élvezett, s mint ilyen, a mindenkori válide szultána birtoka volt.

¹⁸³ Vö. még Plin. Nat. hist. XXIV,74 [121].

¹⁸⁴ M. PRELL: *Sozialökonomische Untersuchungen zur Armut im antiken Rom – Von den Gracchen bis Kaiser Diokletian*, Stuttgart 1997, 177. Idézi Hans KLOFT: *Die Wirtschaft des Imperium Romanum*, Verlag Philipp von Zabern (Zaberns Bildbände zur Archäologie, Sonderbände der Antiken Welt), Mainz [am Rhein] 2006, 110.

¹⁸⁵ Ma Altinkaya vagy Altinkaya Köyü. Korábban használatos, ugyancsak modern kori elnevezése: Zerk.

¹⁸⁶ Vö. Strabón. XII 7,3 – 570 sq. – A hol Pisidiához, hol pedig Pamphyliához tartozó Selgé környékén termő különleges balzsamcserje-fajta (*styrax officinalis*), amelynek fáját füstölőszerként, de illatszerek készítéséhez is használták vö. küln. Theophrastos, *Historia plantarum* IX 7,3. és Plin. Nat. hist. XII,55 [125]; továbbá Hdt. 3,107. és Plutarchos, ‘Lysandros élete’ 28,8 [449d]. Rövid áttekintésben l. még BROUGHTON, *Roman Asia Minor* (1938), 614. és Andrew DALBY: *Empire of Pleasures. Luxury and indulgence in the Roman world*, Routledge, London–New York 2002 (2000); 167.

¹⁸⁷ A sáfrány gazdasági hasznosításához, általában véve l. HEHN, *Kulturpflanzen u. Haustiere* (1902?), 259–266; küln. 264. A klasszikus antikvitás időszakának sáfránytermő területe-

bón szerint a legjobb minőségű sáfrány Kilikia Tracheia hegyeinek egyes barlangszerű üregeiben terem (XIV 5,5 – 670 sq.).¹⁸⁸ A később Pompéiopolisnak nevezett Soloi (a mai Mersin városának részét képező Viranşehir) környékén előállított – elsőrangú – sáfrányolajról Athénaios is megemlékezik (XV,38 – 688e: *krokinon* [sc. myron]).

Más kis-ázsiai termékekhez – és iparcikkekhez – hasonlóan, a Kelet-Pontoszi-hegység északi lejtőin megtermelt mogyoró Egyiptomba is eljutott.¹⁸⁹

Munkámban kitértem más exporttérrel bíró, hasonló termékekre is. Az Anatóliai-félsziget területének jelentős részét elfoglaló tengerparti övezetekben természetesen a Kr. u. I–III. század során is természetett kultúrnövények, vagyis az ún. *mediterrán triász*¹⁹⁰ körébe sorolható növényfajták a gabonafélék (a búza, az árpa és a köles), valamint a szőlő-, az olíva és kiegészítőik (füge, gránátalma) játszották a legfontosabb szerepet. Egy-egy régió gazdálkodásán belül természetesen részletesebben is megvizsgáltam ezek gazdasági szerepét.

Könyvemben természetesen kitértem a tenger mentén élő lakosság megélhetését biztosító halászatra, így a tonhalak – a Márvány-tenger térségében, illetve a tengerszorosokban, majd a Fekete-tenger anatóliai partjai mentén – nagyban folytatott halászatára is.¹⁹¹

ihez, ill. a földközi-tengeri térség sáfrány-kereskedelméhez röviden I. Andrew DALBY fentebb már említett munkáját: *Empire of Pleasures. Luxury and indulgence in the Roman world*, Routledge, London–New York 2002 (2000); 167 sk.

¹⁸⁸ Hasonlóképpen szól erről Horatius is a sat. II 4,68-ban: *corycioque croco* (a Strabontól is említett kórykosi barlangban termő – első rangú – sáfrány: Strab. loc. cit.). Vö. még Columella, RR III 8,4; IX 4,4; továbbá Mart. III 65,2. és IX 38,5.

– Nyugat-Kilikiaiban tett utazása során J. Th. Bent nem találta nyomát a Strabón által megjelölt helyen sáfránynak. Az angol kutató megjegyzi azonban, hogy a környező hegyvidéki területeken bőségesen megtalálható ez a növény. J. Theodore BENT: *A Journey in Cilicia Tracheia*, JHS XII (1891), 206–224; 213.

¹⁸⁹ L. ehhez L. C. WEST: *Phases of Commercial Life in Roman Egypt*, JRS VII (1917), 45–58; 52.

¹⁹⁰ Más megnevezéssel: mediterrán polikultúra: A kerti növények közül ide tartozik még a füge is. Napjainkig ívelő kultúrtörténetükhöz jó újabb áttekintés Victor HEHN: *Olive, Wein und Feige – Kulturhistorische Skizzen* (válogatás; szerk. Klaus von See et al.), Insel Verlag (Leipzig), Frankfurt am Main 1992. A görög-római korban természetett gabonafélékhez rövid áttekintésben I. Robert SALLARES: DNP 4 (1998), 1029–1038.has; s.v. *Getreide*.

¹⁹¹ A makrelafélék családjába tartozó tonhalak (*thynnoi*; rendszertani név: *Thynnus thynnus* L.) részben az Atlanti-óceánban, részben pedig a Földközi- és a Fekete-tengerben élnek, mindkét esetben vándorló életmódot folytatva. A zömmel az Atlanti-óceánban élő tonhalak évente, ivás idején, azonos korú halakból álló rajokban indulnak el a Földközi-tenger nyugati medencéjének vizei felé. Vonulási sebességük a negyven kilométert is

VII: Eredmények

A fentebb tárgyalt témákban – a kézirat (kötet) lektorainak megítélése szerint is – számos rész-eredmény született. Ezek részben cáfolják, részben megerősítik, helyenként pedig árnyalják a nyugati

eléri. A több ezer halból álló rajok az ókorban is áprilisban, vagyis az akkori hajózási idény kezdete után jelentek meg itt, majd részben továbbhaladtak a Fekete-tenger irányába. Ahogy napjainkban, úgy a klasszikus antikvitás idején is leginkább a júniusi hónap volt a partok közelében végbemenő ivás szokásos időszaka. Ezt követően a rajok egy része visszatér az Atlanti-óceán vizeibe. A tonhalak a partvonal alakulása és a tengerfenék domborzata következtében megszabott, előre kiszámítható útvonalon haladnak, s ez a görög-római időkben is nagyban megkönnyítette halászatukat. A tonhalak átlagos hosszúsága 1–3 méter között alakul, ám esetenként elérheti az 5,5 métert is. Súlyuk átlagosan 500–600 kilogramm, de fogtak már 12 mázsás példányokat is. Vagyis elsőrangú halászsákmányt jelentenek. Az észak-anatóliai térségben főként az egy méter hosszúságot és a huszonkét kilogrammos súlyt is elérő tonhalfajta, a *pelamys* vagy *pelamis* (*Sarda sarda*; vö. Athen. VI,109 – 319a) halászata volt az egyik legjövődélmezőbb tevékenység.

– [2] Az ókorban a tonhalat főként a Gibraltári-szorosban, valamint a Hellésponos és a Bosporos vizeiben halászták. De bőven jutott belőle a Márvány- és a Fekete-tenger déli partjainak vizeibe is: vö. Strab. VII 6,2 [320]. Ma főként a Szicília és a Tunézia között húzódó vizeken, az ún. Tuniszi-átjáróban gyakori a tonhalak – vonóhalás – halászata. Mérete miatt a tonhalat már az ókorban is többnyire hálóval fogták meg, majd sajátságosan e halfajta elejtésére szolgáló módon, megszigonyozták (*thynnadzein*: vö. Aristoph. vesp. 1087.). Csak ezt követően raktározták el a tonhalat – beszóva – a halászhajók fedélzetén. Sikeres halászatához nagyszámú legénység kellett és több halászhajó jelenléte volt szükséges. Az ivásra összegyűlt, majd onnan ismét rajokban elvonuló tonhalak esetében az ókorban május végétől október közepéig tartott a halászati idény: Aristot. hist. an. 599b; Plin. Nat. hist. IX,20 [53]. Esetenként az erre a célra alkalmas partszakaszokról is figyelhettek a tonhalrajok vonulását: vö. Strab. V 2,6 [223] és XVII 3,16 [834] (*thynnoskopeion*, illetve *thynnoskopia*: 'tonhal figyelő-hely').

– [3] A tonhalak változatos fajtáihoz, halászatához, vonulásukhoz és előfordulási helyeikhez (stb.) röviden I. Plin. Nat. hist. IX,17–20 [44–53], illetve Otto KELLER mára klasszikussá vált munkájának második kötetét: *Die antike Tierwelt, Bd. II: Vögel, Reptilien, Fische, Insekten, Spinnentiere* (usw.), Leipzig 1913 (változatlan utánnomásban: Hildesheim 1963); II, 382 skk. Újabban vö. még ehhez DNP 4 (1998), 528.has. (s.v. *Fischerei, Fischereigewerbe*: 527–229.) és Tønnes BEKKER-NIELSEN: *The Technology and Productivity of Ancient Sea Fishing*. In: *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region* (Black Sea Studies 2; The Danish National Research Foundation's/Centre for Black Sea Studies; szerk. T. Bekker-Nielsen), Aarhus 2005, 84–95; küln. 86; 89; 92 sk.

– [4] Különösen intenzív halászati tevékenységet folytattak a Márvány-tenger déli partján fekvő Kyzikos (ma az Erdek városa mellett fekvő kis település, Baliz) környéki vizeken. A Kyzikos térségében folytatott tonhal-halászat olyannyira jelentős volt, hogy azt érmeiken is megörökítették, a város halásza pedig ipartestületbe („céhbe”) tömörültek. Ez utóbbi feliratos említéséhez I. F. W. HASLUCK: *Unpublished Inscriptions from the Cyzicus Neighbourhood*, JHS XXIV (1904), 20–40; 32 (No. 43).

kutatás egyes megállapításait. A több mint másfél évtizedes kutatást eredményeként megjelent könyv a római Kis-Ázsia történetének átfogó vázlatát adja. 1074 lapos terjedelmével a szerző várakozása szerint a téma iránt érdeklődők számára egyfajta enciklopédia jelleggel szolgál.

VIII: A kézirat alapjául szolgáló (már megjelent könyv)

SZLÁVIK Gábor: *Görög városok a római Kis-Ázsiában: Gazdaság és társadalom, városi önkormányzat és tartományi igazgatás Kis-Ázsiában a keresztény közösségek megszilárdulásának idején* I–III kötet, Miskolc 2014;¹⁹² 1072 lap terjedelemben; három függelékkel, többek között a kötetben szereplő görög-római fogalmak jegyzékével, ill. kislexikon-jellegű magyarázatával (*Függelék „C”*: 902–914.), részletes bibliográfiával (931–1066.), valamint a témában való további tájékozódást elősegíteni hivatott terjedelmes jegyzetapparátussal. (A könyv megírásához felhasznált – válogatott – szakirodalom közlése a három kötet 1072 lapnyi terjedelméből 137 oldalt foglal el.)

– A három kötetes könyv (monográfia) a Miskolci Egyetemi Kiadó gondozásában jelent meg; ISBN 978-615-5216-57-2. Példányszám: 64.¹⁹³

IX: A könyv felhasználhatóságának köre, valamint – vélhető vagy valós – értékei

Munkám jelentőségét elsődlegesen az adja, hogy a hazai kutatás mindeddig nem foglalkozott a római Kis-Ázsia történetével. Közelebről az Anatóliai-félszigeten kialakított római tartományok igazgatástörténetével, valamint gazdaság- és társadalomtörténeti szempontú vizsgálatával. Egy, a fenti kérdésekre választ adni kívánó monografikus feldolgozás tehát (mint már korábban is utaltam rá¹⁹⁴) mindenképp hiánypótlónak tekinthető.

A téma iránti itthoni érdeklenség részben egy effajta munka megírásához szükséges könyvtári háttér szinte teljes hazai hiányával indokolható. Másrészt talán a téma kidolgozásához szükséges munka mennyisége is visszariaszthatta annak elvégzésétől az erre egyebekben hajlandóságot érző kutatókat.

¹⁹² A könyv lektora (az Anatóliai-félsziget történetét és földrajzi viszonyait egyaránt jól ismerő) Glaser Tamás volt, a történelemtudomány kandidátusa.

¹⁹³ Az impresszumban, tévesen, 46 példány van jelölve!

¹⁹⁴ L. ehhez a II.5. szakasz végén mondottakat.

A német nyelvterület országaiba évről évre elnyert ösztöndíjaim nélkül, az ottani intézetek és nagy könyvtárak gazdag könyvvállományának rendszeres használata nélkül részemről is lehetetlen lett volna ennek a témának a kidolgozása.¹⁹⁵ (A kézirat elkészítése során felhasznált monográfiák, cikkek és tanulmányok, feliratgyűjtemények és éremkatalógusok zöme ugyanis nem érhető el a magyarországi könyvtárakban.) Másrészt évente többször is ismétlődő kutatóútjaim során bőségesen volt időm arra, hogy elvégezzek egy ilyen nagyságrendű feladatot.

X.: Egy újabb, átdolgozott és bővített kiadás létjogosultsága

A könyv kéziratának végső lezárása öt eltelt időszakban, a 2014 késő tavasza óta eltelt három év során több jelentősebb munka is megjelent, amely a római uralom alatt álló Kis-Ázsia történetének valamely aspektusával foglalkozik. Ilyen például az, a Havva İŞKAN – Christof SCHULLER (et alii) szerkesztésében megjelent kötet, amely – ismét csak – egyetlen város történetének és régészeti emlékeinek bemutatására koncentrált: *Patara – Lykiens Tor zur römischen Welt* (Zaberns Bildbände zur Archäologie/Sonderbände der antiken Welt), [Verlag] Philipp von Zabern = WBG (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), Darmstadt 2016. A Római Birodalom egykori területén folyó régészeti feltárásokat bemutató sorozat néhány más kötetéhez hasonlóan¹⁹⁶ ez is egy szerzői kollektíva¹⁹⁷ munkája.

Figyelemre méltó körülmény, hogy mind gyakoribbá válnak a több szerzős munkák a fentebb említett (esetenként¹⁹⁸ az *Orbis antiquus* alcímet is viselő) régészeti sorozaton belül. Ez önmagában

¹⁹⁵ Évente ismétlődő külföldi kutatóútjaim együttes időtartama egy adott évben legkevesebb három hónap volt. Olykor meghaladta a három hónapot. De mindezekről, bár más összefüggésben, szóltam már az I.5. szakaszban is.

¹⁹⁶ A római Kis-Ázsia vonatkozásában újabban I. Klaus RHEIDT (szerk.): *Aizanoi und Anatolien – Neue Entdeckungen zur Geschichte und Archäologie im Hochland des westlichen Kleinasien* (Sonderbände der antiken Welt/Zaberns Bildbände zur Archäologie), [Verlag] Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2010.

¹⁹⁷ A kötet szerkesztésében, ill. megírásában a következő kutatók vettek részt: Havva İŞKAN–Christof SCHULLER–Şevket AKTAŞ–Denise REITZENSTEIN–Andrea SCHMÖLDER-VEIT–Mustafa KOÇAK.

¹⁹⁸ A Philipp von Zabern kiadó gondozásában megjelent, az antik világ bemutatására hivatott régészeti sorozat (a már említett *Sonderbände der antiken Welt/Zaberns Bildbände zur Archäologie*) azon kötetei esetében, amelyek egy-egy tartományt jelenítenek meg a Római Birodalmon belül.

véve is jól mutatja, hogy az újabban talált ércek és feliratok, valamint az újabb régészeti leletek nyomán jelentős mértékben gyarapodott anyag speciális szakértelmet kíván.

Könyvem tervezett második kiadásához visszatérve: a most már társszerzővel, közelebbről a régészeti leletek értelmezésében járatos szakemberrel együtt készített munkát – a könyv első kiadásának megjelenése óta eltelt időszak új kutatási eredményeit is megjelenítő javított és bővített kiadást – *Tartalomjegyzékkel* is ellátnám (A: Földrajzi nevek; B: Személynevek; C: Tárgymutató). Így az nemcsak most már a korszak és a térség megismeréséhez nemcsak nélkülözhetetlen, de könnyebben is kezelhető segédletként szolgálhatna a könyv az egyetemi hallgatók és a téma iránt érdeklődő olvasók számára. Az újabb, a második kiadásba beiktatott *Tartalomjegyzék*nek köszönhetően könnyebbé válna a munkán belüli keresések, illetve a visszakeresések folyamata is.

MEGJEGYZÉS I.: A jelen esetben is három kötetben megjelentetni kívánt könyv tervezett példányszáma *háromszáz*. Optimális esetben ez ötszáz példány körül alakul.

MEGJEGYZÉS II.: a korábban megjelent könyv csekély példányszáma okán (a három kötet mindössze hatvannégy példányban jelenhetett meg; az impresszum, tévesen, negyvenhat példányt jelöl) nem tudta ellátni ezt a feladatot. Értesülésem szerint még a nagy közkönyvtárakban sem hozzáférhető.

FÜGGELÉKEK (XI–XII.)

XI.: A római Kis-Ázsia Kr. e. II. – Kr. u. I–III. századi történetét tárgyaló könyv tartalmi felépítése

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó – 13

Bevezetés – 17

ELSŐ RÉSZ: A KIS-ÁZSIAI TÉRSÉG ÉS TARTOMÁNYAI

Ázsia, Kis-Ázsia és Anatólia. – A kis-ázsiai térség megnevezései a klasszikus antikvitás századai-ban, majd a középkor idején (I.2.) – 135

A földrajzi háttér: Anatólia. – Régiók és regionális gazdálkodási formák a Kr. u. I–III. századi Kis-Ázsiában (I.3.) – 139

– I.3.A: Az Anatóliai-félszigetről általában (I.3.1.);

– I.3.B: Az Anatóliai-félsziget nagy földrajzi régiói (I.3.2–12.); Észak-Anatólia: a Fekete-tenger délnyugati (bithyniai) partmelléke (I.3.2.) és a Pontoszi-hegyvidék (I.3.3.); Közép- és Kelet-Anatólia: az Anatóliai-fennsík térsége az Örmény-magasföld nyugati feléig (I.3.4.); Dél-Anatólia: a Taurusz-hegyvidék (I.3.5.); Egy kiemelkedő jelentőségű kis-ázsiai régió: Nyugat-Anatólia – A Márvány-tenger melléke és az égei-tengeri partvidék (I.3.6.); A Márvány-tenger ázsiai partvidéke és az Anatóliai-fennsík nyugati pereméig terjedő (mysiai) hegyvidék (I.3.7.); Az Égei-tenger kis-ázsiai partvidéke és az Anatóliai-fennsík nyugati pereméig terjedő hegyvidék (I.3.8.); [átvezető rész] (I.3.9.); Kelet-Anatólia: az Örmény-magasföld törökországi része (I.3.10.); Délkelet-Anatólia: a Délkeleti-Taurusz-hegység és a Szír-arab tábla-vidék (I.3.11.); Visszapillantás és kitekintés: – A kis-ázsiai térség gazdálkodásának általános vonásai a római császárkorban: mezőgazdasági áruter-melés és bányászat, textil- és kerámiaipar (I.3.12.)

MÁSODIK RÉSZ: A RÓMAI KIS-ÁZSIA TARTOMÁNYAINAK KIALAKÍTÁSA ÉS A TARTOMÁNYOK BELSŐ VISZONYAI

Bevezetés a második részhez – 373

A nyugat-kis-ázsiai térség és tartományai – 377

Asia provincia (II.1.1. és II.1.2.) – 379

Asia provincia kialakítása (II.1.1.) – 379

– A Köztársaság kori Asia tartomány – 386

Régiók és városok a császárkori Asia provinciában (II.1.2.) – 399

– A lakosság megoszlása a tartományon belül. Életmód, gazdálkodás és népességi viszonyok (II.1.2.3.); Egy meghatározó jelentőségű térség a tartományon belül: Iónia (II.1.2.4.); Keresztény közösségek Asia provinciában (II.1.2.5.)

Pontus et Bithynia kettős tartomány és a tartományon kívül eső

provincia-csoport, az ún. pontosi eparchiák (II.2.) – 464

– [Bithynia és Pontus; általános bevezetés (II.2.1.)]; A tartományszervezés kezdetei: a pompeiusi provincia (II.2.2.); Pontus et Bithynia kettős tartomány nyugati fele, Bithynia (II.2.3.); Pontus et Bithynia kettős tartomány keleti fele, Pontus és az ún. pontosi eparchiák (II.2.4.); Bithynia városi

közösségeinek mindennapjai: Dión Chrysostomos ún. bithyniai beszédei és az ifjabb Plinius Traianus császárral folytatott levélváltása (II.2.5.); Egy római tartomány igazgatásának mindennapjai: az ifjabb Plinius Pontus-Bithynia-i megbízatása (II.2.6.)

Lycia és Pamphylia kettős tartomány (II.3.) – 523

– A Lykia–Pamphylia kettős tartományt alkotó három nagy területi egység: Lykia, Pamphylia és Pisidia (II.3.2–10.); Lykia (II.3.3–7.); Pamphylia (II.3.8.); Pisidia (II.3.9.); Az önkéntes akkulturáció egy példája a görög-római világon belül: Lykia (II.3.10.); Lykia–Pamphylia kettős tartomány kialakítása (II.3.11–12.); Lycia et Pamphylia provincia a tartományi igazgatás rendszerében (II.3.13–14.); Szövetési városok hálózata egy római tartományon belül: a lykiai koinon (II.3.15–20.); Néhány jelentősebb városi közösség Lycia et Pamphylia provinciában: métropolisok és más nagyvárosok (II.3.21.); Vezető családok Lykia–Pamphylia kettős tartományban. A lokális elit vagyonának egyik megjelenítési formája és a városon belüli pozíciók megőrzésének egyik eszköze, a közcélú jótékonykodás. A lykiai és a pamphyliai tartományrész vezető családjainak kölcsönös kapcsolatai (II.3.22–25.); A Lykiai Közösséghez való tartozás megjelenítésének egyik sajátos formája: a patrisnak juttatott adományok mellett a koinont alkotó más városok lakóira is kiterjesztett közcélú jótékonykodás (II.3.26.); Egy gazdag lykiai jótévő, a rhodiapolisi Opramoas (II.3.27.); Még egy gazdag lykiai jótévő, a Kyaneaiból való Iason (II.3.28.); Két helyi jótévő Lykiában: az oinoandai C. Iulius Démostenés és Iulius Lucius Pilius Euaréstos (II.3.29–30; 31.); A helyi kultuszok és a hellénizmus eszméinek együttes ellenállása a kereszténységgel szemben: a keresztény hit lassú térnyerése Lykia et Pamphylia provincia területén (II.3.32.)

A közép- és kelet-kis-ázsiai térség és tartományai – 596

Galatia provincia és kapcsolatos részei: Kelet- és Délkelet-Phrygia,

Pisidia, Isauria és Lykaonia (II.4.) – 600

– Egy soknevű adminisztratív egység a római Közép-Anatóliában: a Galatia, majd Galatia–Cappadocia provincia állományába tartozó területek és nevesítésük az irodalmi forrásokban és a feliratokon (II.4.2–3.); Egy kelta nyelvi sziget Kis-Ázsia közepén: Galatia (II.4.); Törzsfők és tetrarchák: a kis-ázsiai kelták törzsi szervezete Cn. Pompeius keleti rendezésének idején (II.4.5.);

Galatia a kései Köztársaság korában: Déiotaros, az ifjabb Kastór és Amyntas királysága (II.4.6.); Egy új augustusi provincia Kis-Ázsiában: Galatia. A tartomány kialakítása. Veterán-telepítések és a homonadeis elleni háború (II.4.7–10.); A homonadeis elleni háborút követő rendezések a tartományon belül. Galatia és Galatia–Cappadocia helye és jelentősége a római provinciális igazgatás rendszerében (II.4.11.); Egy sajátos igazgatási modell: a törzsi alapokon létrehozott városi szervezet a keltáktól lakott Galatiában (II.4.12.); A falusi Közép-Anatólia világa: a császári és a magánbirtokok (II.4.13.); A Galata tartomány déli eparchiái: Pisidia, Lykaonia és Isauria (II.4.14.); A kereszténység elterjedése Galatia provinciában. A heretikus aszkézis lykaoniai példái és az orthodoxia (II.4.15.)

Kappadokia és kapcsolatos részei: az ún. pontosi eparchiák és Armenia minor (II.5.) – 654

– Egy késő-hellénisztikus királyság Kelet-Anatóliában: Kappadokia (II.5.4–7.); Cappadocia in formam provinciae redacta – egy „áruló” király és a tartomány szervezés kezdetei (II.5.8–9.); A tartomány. Gabonaföldek, nyájak és bányák: Kappadokia gazdasága és természeti kincsei (II.5.10–11.); Területi változások a közép- és kelet-anatóliai térség tartományi igazgatásában: Cappadocia, Galatia–Cappadocia és Cappadocia provincia. A kappadokiai tartomány kapcsolatos részei: Armenia minor és az ún. pontosi eparchiák (II.5.12–13.); Városi közösségek a római Kappadokiában (II.5.14–20.); Hellénizálódás és romanizáció a Kr. u. I–III. századi Kappadokiában (II.5.21.); Kappadokia és a kereszténység (II.5.22.)

Kilikia (II.6.) – 689

– A tartomány kialakítása. A pompeiusi rendezés előtti és a pompeiusi rendezés utáni Cilicia provincia (II.6.7–9.); Egy helyi dinasztia Kelet-Kilikiaiban: Tarkondimotos királysága (II.6.10.); Egy papi igazgatás alatt álló nyugat-kilikiai terület, Olba (II.6.11.); A „két Kilikia” a kései Köztársaság idején és a Iulius-Claudiusok uralkodásának időszakában (II.6.12.); A Vespasianus alatti és a Vespasianus utáni Cilicia provincia (II.6.13–22.)

HARMADIK RÉSZ: „SZABADSÁG IDEGEN FENNHATÓSÁG ALATT” – AZ ÖNKORMÁNYZATÚ VÁROSOK A RÓMAI KIS-ÁZSIA TARTOMÁNYI IGAZGATÁSÁNAK RENDSZERÉBEN. A VÁROSOK BELSŐ VISZONYAI

– (1) Polis és Imperium. A császár, a tartományok, a városok Aelius Aristeidés „Róma-

beszédének” tükrében; (2) Görög város a római Keleten: polis és chóra. Az önkormányzatú város és vidéke mint adminisztratív egység; (3) Az önkormányzatú városok „szabadsága” és önállósága”: a szabadság korlátai; (4) Az önkormányzatú városok „szabadsága” és „önállósága”: az önállóság korlátai; (5) Az elvi önállóság két tényleges korlátja a túlköltekezés és a korrupció. Egy neuralkikus pont: a városok pénzügyei; (6) A városok igazgatásának tágabb színtere: a tartomány; (7) A provinciák igazgatásának során elkövetett hivatali visszaélések egy jellegzetes példája: a korrupció; (8) A tartományok központi igazgatásának anomáliái: császári megbízottak és császári helytartók egy senatusi igazgatás alatt álló tartományban (A példa: Pontus et Bithynia provincia); (9) Egy görög tartomány a római Keleten: Asia provincia. A tartomány igazgatása; (10) Asia provincia városi közösségeinek jogállása; (11) A városi vezető réteg és a városok belső helyzete a római Kis-Ázsiában. A helyi közfunkciók betöltésére korlátozott polgári becsvágy és egy, a lokális elit képviselőitől elvárt közösségi magatartásforma, a közcélú jótékonykodás; (12) A tartományi városok vezető rétegének viszonyulása a római hatalomhoz; (13) A rhétorok szerepe a városok belső életében; (14) Társadalmi ellentétek a városokon belül: „éhséglázadások” és tüntetések; (15) Az akkulturáció egy különösen sikeres eleme a Birodalmon belüli Keleten: a gladiátori játékok; (16) A római uralom „értelmiségi” kritikájának egy kis-ázsiai példája: a gladiátori játékok elítélése.

FÜGGELÉK „A” és „B”

Függelék „A”: Róma császárai és a görög városok – 849

– A kis-ázsiai közösségeknek nyújtott császári támogatás egy példája: a természeti katasztrófától sújtott városok számára biztosított pénzügyi segítség; A kis-ázsiai polisoknak juttatott uralkodói támogatás egyéb formái: vízvezetékek építése és gabonaosztás. Egy philhellén uralkodó: Hadrianus.

Függelék „B”: Egy alternatíva: a kereszténység – 862

– B.2: Egy elmaradott régió szerepvállalása a kor vallási mozgalmában: Közép-Phrygia montanizmus – 866

Utószó – 891

FÜGGELÉK „C”

A földrajzi nevekben előforduló török fogalmak – 893

A könyvben szereplő fontosabb földrajzi nevek mai elnevezése – 895

A kötetben szereplő latin praenomenek (a személynevekben használt „keresztnevek”) feloldása – 901

A könyvben gyakrabban használt görög és latin fogalmak magyarázata – 902

A kis-ázsiai, vagy a római kori Kis-Ázsiát érintő fontosabb események időrendi áttekintése – 915

A GYAKRABBAN ALKALMAZOTT RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

Rövidített formában hivatkozott ókori szerzők és műveik – 931

Egyéb rövidítések – 928

A szakirodalmi rövidítések jegyzékét l. a következő rész elején!

VÁLOGATOTT IRODALOM

A gyakrabban használt szakirodalmi rövidítések jegyzéke és a rövidített formában hivatkozott irodalom – 931

A könyv megírásához felhasznált további (válogatott) irodalom – 946

Másodlagos közlések alapján felhasznált és hivatkozott irodalom – 1063

Internetes linkek – 1066

TÉRKÉPEK

(1) Kis-Ázsia főbb területi egységei a Kr. u. III. században – Áttekintő térkép – 1067

(2) Kis-Ázsia legjelentősebb városi közösségei a Kr. u. III. században – Áttekintő térkép – 1068

(3) Tartományi határok és tartományi székhelyek a római Kis-Ázsiában az Antoninusok uralkodásának idején – 1069

(4) Nyugat-Kis-Ázsia az Antoninusok idején – 1070

(5) Közép- és Kelet-Kis-Ázsia az Antoninusok idején – 1071

Rövidítések (XII.)

Rövidített formában közölt ókori szerzők

- Ael. Arist. – Aelius vagy Ailios Aristeidés
 Aristoph. av. – Aristophanés, *Aves*¹⁹⁹ (*Ornithes*)
 [‘Madarak’]
 Aristoph. vesp. – Aristophanés, *Vespae* (*Sphékes*)
 [‘Darazsak’]
 Aristot. hist. an. – Aristotelés, *Historia animalium*
 [‘Állatan’]
 Aristot. polit. – Aristotelés, *Politika*
 Athen. – Athénaios, *Deipnosophistai* [‘Lakomázó bölcsek’]
 Dig. – *Digesta*
 Dion Chrys. – Dión Chrysostomos
 Hdt. – Hérodotos
 Mart. – Martialis
 Mart. Pionii et soc. – *Martyrium Pionii et socii*
 [‘Pionios (presbiter) és társai szenvedéstörténete’]²⁰⁰
 Mart. Polyc. – *Martyrium Polycarpi*²⁰¹ [‘Polykarpios (smyrnai püspök) szenvedéstörténete’]
 Paus. – Pausanias, *Graecae descriptio/Hellados perihégésis* [‘Görögország leírása’]
 Philostr. vit. Sophist. – Philostratos, *vitae Sophistarum/bioi Sophistón* – ed. Kayser [‘A szofisták életrajzai’]
 Plin. epist. – Plinius minor, *Epistulae* [Ifjabb Plinius, Levelek]

¹⁹⁹ A hivatkozásoknál ennek a görög nyelven íródott műnek a címét többnyire latin fordításban szokták idézni, ahogy a legtöbb görög szerző művének esetében is.

²⁰⁰ Vö. ehhez Louis ROBERT: *Le Martyre de Pionios, pretre de Smyrne*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1994; továbbá E. Leigh GIBSON: *Jewish Antagonism or Christian Polemic – The Case of the Martyrdom of Pionius*, *JECS* 9,3 (2001), 339–358. – L. még a következő, a 201. sz. jegyzetet.

²⁰¹ Újabbban l. ehhez Otto ZWIERLEIN: *Die Urfassungen der Martyria Polycarpi et Pionii und das Corpus Polycarpianum. Bd. 1: Editiones criticae; Bd. 2: Textgeschichte und Rekonstruktion. Polycarp, Ignatius und der Redaktor Ps.-Pionius* (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte; 116,1 und 116,2), Walter de Gruyter [Verlag/Publisher], Berlin 2014.

Plin. Nat. hist. – Plinius (maior), *Naturalis historia* [(Idősebb) Plinius, ‘Természettudomány’]

Plut. mor. – Plutarchos, *Moralia/Éthika* (*synggrammata*) [78 különféle témájú értekezés; főként erkölcsi, filozófiai és állambölcseleti kérdéseket taglaló írások gyűjteménye]

Polyb. – Polybios

Strab. – Strabón, *Geographika*

Rövidített formában közölt forráskiadványok, illetve könyvsorozatok és periodikák

- AE – L’Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l’antiquité romaine. Paris 1889–
 AJA – American Journal of Archaeology. Second series. Princeton 1897–
 AJPh – The American Journal of Philology. Baltimore 1880–
 Anat. St. – Anatolian Studies. British Institute at Ankara. Ankara 1951–
 ANRW – Aufstieg und Niedergang der römischen Welt – Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Teil II.: Principat (szerk. Wolfgang Haase és Hildegard Temporini), Walter de Gruyter [Verlag/Publisher], Berlin–New York 1972–
 ANRW II 7,2 (1980) – ANRW II 7,2: *Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: griechischer Balkanraum; Kleinasien [Forts.])*. Szerk. Hildegard Temporini, Walter de Gruyter [Verlag/Publisher], Berlin–New York 1980.
 Asia Minor Studien – Asia Minor Studien, hrsg. von der Forschungsstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Dr. Rudolf Habelt Verlag, Bonn; Bde. 1 (1990) – 72 (2014).
 BMC, Emp. – British Museum Coins: British Museum Catalogue of Coins of the Roman Empire, London 1923; I–V by H[arold] Mattingly; VI by R. A. G. Carson.²⁰²
 Bull. corresp. hell. [BCH] – Bulletin de correspondance hellénique. École Française d’Athènes. Athènes 1877–
 CIG – Corpus inscriptionum Graecarum (Ed. auctoritate et impensis Academiae Litterarum Regiae Borussicae) I–IV; V [= IV.3.]: Index (A[ugust] Boeckh et alii), Berlin 1828–1877.

²⁰² Vö. BMC – British Museum Coins: Catalogue of the Greek Coins of Lycia, Pamphylia and Pisidia, London 1897; ed. George Francis Hill.

- CIL – Corpus inscriptionum Latinarum I–XVI sq; Berlin 1863–
- CPh – Classical Philology. Chicago 1906–
- EA – Epigraphica Anatolica. Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie Anatoliens, Bonn (Dr. Rudolf Habelt Verlag) 1983–
- DNP – Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike; Szerk. H. Cancik – H. Schneider – M. Landfester et alii; Bde. I–XVI, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart–Weimar 1996–2003. Supplementbände: I (2004) – XI (2016)–
- Gephyra – Gephyra: Journal for the Ancient History and Cultures of the Eastern Mediterranean. Istanbul (Akdeniz University) 2004–
- IG – Inscriptiones Graecae²⁰³
- IG XII,1 – Inscriptiones insularum maris Aegei praeter Delum. Fasc. 1: Inscriptiones Rhodi, Chalces, Carpathi cum Saro, Casi (szerk. Friedrich Hiller von Gaertringen), Berlin 1895.
- IG XII,2 – Inscriptiones insularum maris Aegei praeter Delum. Fasc. 2: Inscriptiones Lesbi, Nesi, Tenedi (szerk. William [R.] Paton), Berlin 1899.
- IGRR – Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes I–IV: edd. R[ené] Cagnat et G. Lafaye (Vol. IV); Paris 1911–1927 (változtatlan újranyomásban: Roma 1962–1964).
- IK – Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien (hrsg. von Österreichischen Akademie der Wissenschaften, der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften), Dr. Rudolf Habelt Verlag, Bonn Bd. 1 (1972) – Bd. 69 (2014)²⁰⁴–
- ILS – Inscriptiones Latinae selectae; Bde. I–III, ed. Hermann Dessau, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1892–1916 (változtatlan utánnomásban: Berlin 1954–1955).
- JECS – Journal of Early Christian Studies. Baltimore, MA[ryland] (John Hopkins University Press) 1993–
- JHS – The Journal of Hellenic Studies. London 1880 –
- IstForsch – Istanbulischer Forschungen. Hrsg. vom Deutschen Archäologischen Institut; Abteilung Istanbul. Tübingen. Bde. 1 (1932) – 55 (2016).
- IstMitt – Istanbulischer Mitteilungen. Hrsg. vom Deutschen Archäologischen Institut; Abteilung Istanbul. Berlin/Tübingen. Heft 1 (1933) –
- KIP – Der Kleine Pauly: Lexikon der Antike in fünf Bänden (Bde. I–V.); Szerk. Konrat Ziegler és Walther Sontheimer et alii, Deutscher Taschenbuch Verlag, München Stuttgart 1979² (1975; [1964–1975]).
- MAMA – Monumenta Asiae Minoris antiqua. Publications of the American Society for Archaeological Research in Asia Minor, Vols. I–XI, Manchester–London 1928–2013–
- MERKELBACH–STAUBER, Steinepigramme Bd. 2: *Die Nordküste Kleinasiens* (2000) – Reinhold MERKELBACH – Josef STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*; Bd. 2: *Die Nordküste Kleinasiens (Marmarameer und Pontos)*, K. G. Saur Verlag, München–Leipzig 2000.²⁰⁵
- OGIS – Orientis Graeci inscriptiones selectae/Supplementum Sylloges inscriptionum Graecarum; ed. Wilhelmus Dittenberger, Bde. I–II., S. Hirzel [Verlag], Lipsiae/Leipzig 1903–1905. (Változtatlan utánnomásban: Olms [Verlag], Hildesheim 1986.)
- Peter. Mitt. – Dr. A. Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt. Gotha 1855–1937 (Justus Pethes [Verlag])
- PIR – Prosopographia imperii Romani saeculi I, II, III; pars III P–Z. (Ed. consilio et auctoritate Academiae Litterarum Borussiae). Szerk. P. von Rohden – E. Klebs – H. Dessau et alii, Berlin–Leipzig 1897–1898 (változtatlan utánnomásban: 1978).
- PIR² – Prosopographia imperii Romani saec. I–III; Második kiadás. Szerk. E. Groag – A. Stein – L. Petersen – K. Wachtel et alii, ill. W. Eck – M. Heil – J. Heinrichs – K. Wachtel et alii, Berlin–Leipzig,²⁰⁶ majd Berlin–New York²⁰⁷ (itt: Walter de Gruyter [Publisher]) 1933–2015.
- PME – Prosopographia militarium equestrium/ quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum. Szerk. H. Devijver et alii (Opus editum auxiliante Collegio Academico Belgio, quod appellatur «Universitaire Stichting van België»), Univer-

²⁰³ Vö. ehhez Walter AMELING: *Inscriptiones Judaicae Orientis; Band II: Kleinasien* (Texts and Studies in Ancient Judaism/Texte und Studien zum Antiken Judentum 99), Mohr Siebeck Verlag, Tübingen 2004.

²⁰⁴ A sorozat kötetei többnyire egy városi közösségen belül, illetve annak territóriumán talált feliratokat közölnek. Ritkábban tartalmazzák egyes földrajzi régiók vagy kistérséget alkotó több város feliratait.

²⁰⁵ Az öt kötetből álló sorozat (*Steinepigramme aus dem griechischen Osten*; Bde. 1–5) egyes kötetéhez l. fentebb a 22. sz. jegyzetet.

²⁰⁶ PIR²: Partim consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Regiae Borussiae editum. Partim consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Rei Publicae Democraticae Germanicae editum (Pars VI: P). Editio altera.

²⁰⁷ PIR²: Pars VII/fasc. 2 (S; 2006 november); Pars VIII/fasc. 1 (T; 2009 május); Pars VIII/fasc. 2 (U/V–Z; 2015 október).

- sitaire Pers Leuven, Pars I (1976) – Pars secunda: *Litterae L–V/Ignoti–Incerti* (1977); Pars III: Indices; Pars IV: Supplementum 1 (1987); Pars V: Supplementum 2 (1993); Pars VI: Laterculi alarum – cohorti – legionum (2001; edd. S. Demougin–M.-Th. Raepsaet-Charlier).
- RACH – Reallexikon für Antike und Christentum (Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften), Anton Hiersemann Verlag, Stuttgart Bd. 1 (1950) – Bd. 26 [s.v. Nymphen – Pegasus] (2015)²⁰⁸–
- RE – Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung; Szerk. A. F. Pauly – G. Wissowa – W. Kroll et alii, Stuttgart 1890–1978 (66 Halbbände, 15 Supplementbände); 1980 Register(band).
- R.E.C.A.M. – Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor (közelebről l. itt ehhez küln. D. H. FRENCH, S. MITCHELL és A. R. R. SHEPPARD az Anatolian Studiesben [Anat. St.] megjelent közleményeit).²⁰⁹
- REG – Revue des Études Grecques. Paris 1888–
- RIC – The Roman Imperial Coinage, 1923–; Vols. I–IV by H. Mattingly – E. A. Sydenham; Vol. V: P. Webb; Vol. VI: C. H. V. Sutherland; Vol. VII: P. Brunn.
- SEG – Supplementum epigraphicum Graecum, edd. J. J. E. Hondius – M. N. Tod – R. Robert et alii; később A. G. Woodhead, majd H. W. Pleket – R. S. Stroud – A. Chaniotis et alii, Leiden, majd Amsterdam 1923–
- TAM – Tituli Asiae Minoris, hrsg. von den Wiener Akademie der Wissenschaften/von der Kleinasiatischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (szerk. E. Kalinka et alii), Bde. I–V,3, Wien 1901–2007; vö. Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris; Bde. 2/1 (1966) – Bd. 28 (2017)²¹⁰–
- ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Bonn (Dr. Rudolf Habelt Verlag) 1967–
- Rövidített formában hivatkozott irodalom**
- BODENHEIMER, The Geographical Journal 101,1 (1942), 32–34. – F[ritz] S[himon] BODENHEIMER: *A Note on the Tuz Çölü*, The Geographical Journal 101,1 (1942), 32–34.
- BRANDT–KOLB, Lycia et Pamphylia (2005²) – Hartwin BRANDT – Frank KOLB: *Lycia et Pamphylia: Eine römische Provinz im Südwesten Kleinasiens*, Verlag Philipp von Zabern (Orbis Provinciarum), Mainz am Rhein 2005².
- BROUGHTON, Roman Asia Minor (1938) – T[homas] R[obert] S[hannon] BROUGHTON: *Roman Asia Minor*. In: Tenney Frank (szerk.), *An Economic Survey of Ancient Rome*, Vols. I–V,²¹¹ The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1933–1940 (változatlan utánnymásban: Pageant Books, Inc., Paterson, New Jersey 1959), Vol. IV: Africa, Syria, Greece, Asia Minor (1938), 499–918.
- DESIDERI, Dione di Prusa (1978) – Paolo DESIDERI: *Dione di Prusa. Un intellettuale greco nell’ impero Romano* (Biblioteca di Cultura Contemporanea CXXXV), Casa Editrice G. D’Anna, Messina–Firenze 1978.²¹²
- "Handbook of Asia Minor I" (1919) – Naval Staff/Intelligence Department, *A Handbook of Asia Minor*, Volume I: General; July, 1919.²¹³
-
- LAY – Georg PETZL: *New Religious Texts from Lydia* (Österreichische Akademie der Wissenschaften/Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse Bd. 497/Kleinasiatische Kommission/Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris: Nr. 28), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2017.
- ²¹¹ A szokásos rövidítéssel: ESAR.
- ²¹² Rec. C. P. Jones, Phoenix 34 (1980), 170–173. – Több hasznos kiegészítéssel, ugyancsak olasz kutatótól, a témához l. még Aldo BRANCACCI: *Rhetorike Philosophousa – Dione Crisostomo nella cultura antica e bizantina* (Elenchos: collana di testi e studi sul pensiero antico diretta da Gabriele Giannantoni, n. XI), Bibliopolis, Edizioni di Filosofia e Scienze, Napoli 1985.
- ²¹³ Mint könyvemben is említettem, több, számomra érdeketlen szempontot részletezően megjelenítő előadása miatt a Handbook-sorozat további kötetei csak kevésbé voltak használhatóak a római kori Kis- Ázsia természetföldrajzi viszonyainak és kommunikációs kapcsolatainak a bemutatásához. L. pl. a Kilikiai-kapun át vezető útvonal leírását. In: *A Handbook of Asia Minor*, Volumen IV. Part 2: Cilicia, Antitaurus, and North Syria (Prepared on behalf of the Admiralty and the War Office), May 1919, Naval Staff/Intelligence Department; 55 skk. és küln. 238–244 (Roads and tracks; Route 24: Tarsus–Bazantay Khan, 47 miles).

²⁰⁸ Megannyi hasznos kiegészítéssel l. ehhez Charles és Luce PIETRI (szerk.): *Die Geschichte des Christentums. Religion-Politik-Kultur*, Bde. 1–3: Altertum. Ungekürzte Sonderausgabe, Herder [Verlag], Freiburg–Basel–Wien, 2003–2005 (francia eredeti: Paris I: 2000; II: 1995; III: 1998). – Bd. 1: *Die Zeit des Anfangs (bis 250)*; Bd 2: *Das Entstehen der einen Christenheit (250–430)*; Bd 3: *Der lateinische Westen und der byzantinische Osten (431–642)*.

²⁰⁹ Vö. ehhez RECAM II – Stephen MITCHELL (with assistance of David FRENCH and Jean GREENHALGH), *Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor II. The Ankara district: the inscriptions of North Galatia*, BAR International Series – 135 (British Institute of Archaeology at Ankara No. 4), Oxford 1982.

²¹⁰ A TAM kiegészítő köteteként (*Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris*) legutóbb megjelent Hasan MA-

- HEAD, *Historia Nummorum* (1911²) – Barclay V. HEAD: *Historia Nummorum: a manual of Greek numismatics* (assisted by G. Hill, G. MacDonald, and W. Wroth). New and enlarged edition, Clarendon Press, Oxford 1911².
- HEHN, *Kulturpflanzen u. Haustiere* (1902⁷) – Victor HEHN: *Kulturpflanzen und Haustiere im Ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa – Historisch-linguistische Skizzen*. Siebente Auflage (1870¹)/neu herausgegeben von O. Schrader/mit botanischen Beiträgen von A. Engler, Verlag von Gebrüder Borntraeger, Berlin 1902.
- HÜTTEROTH, *Türkei* (1982), Wolf-Dieter HÜTTEROTH, *Türkei – Wissenschaftliche Länderkunden* Bd. 21, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1982.²¹⁴
- KOKKINA, *Die Opramoas-Inschrift von Rhodiapolis* (2000) – Christina KOKKINA: *Die Opramoas-Inschrift von Rhodiapolis. Euergetismus und soziale Elite in Lykien*, *Antiquitas*; Reihe 3: Abhandlungen zur alten Geschichte, Bd. 40 (2000).
- MAGIE, *Roman Rule in Asia Minor I. és II* (1950) – David MAGIE: *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ* Vols. I–II; Vol. I: *Text*; Vol. II: *Notes*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey [– Geoffrey Cumberlege, London, Oxford University Press, Oxford] 1950.²¹⁵
- MAREK, *Kleinasion* (2010) – Christian MAREK: *Geschichte Kleinasiens in der Antike* (unter Mitarbeit von Peter Frei), Verlag C. H. Beck, München 2010.
- MEIGGS, *Trees and Timber* (1982) – Russel MEIGGS: *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, Oxford University Press, Oxford 1982.
- MERKELBACH–STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten; Bd. I: Die Westküste Kleinasiens von Knidos bis Ilion* (1998) – Reinhold MERKELBACH – Josef STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten; Bd. I: Die Westküste Kleinasiens von Knidos bis Ilion*, B. G. Teubner [Verlag] Stuttgart–Leipzig 1998.
- MERRIAM, *Regional Geography* (1926) – G. P. MERRIAM: *The Regional Geography of Anatolia*, *Economic Geography* 2,1 (1926), 86–107.²¹⁶
- PILHOFER, *Romanisierung in Kilikien?* (2006) – Susanne PILHOFER: *Romanisierung in Kilikien? – Das Zeugnis der Inschriften* (Quellen und Forschungen zur Antiken Welt), Herbert Utz Verlag, München 2006.
- ROBERT, *Villes d'Asie Mineure* (1962²) – Louis ROBERT: *Villes d'Asie Mineure – Études de géographie ancienne* (Études orientales publiées par l'Institut français d'archéologie de Stamboul sous la direction de M. Albert Gabriel, fasc. II), de Boccard [Éditeur], Paris 1962² (1935).²¹⁷
- ZUIDERHOEK, *The Politics of Munificence* (2009) – Arjan ZUIDERHOEK: *The Politics of Munificence in the Roman Empire – Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor* (Greek Culture in the Roman World), Cambridge University Press, Cambridge 2009.²¹⁸

Egyéb rövidítések

- Bd. – Band [kötet]
 Bde. – Bände [kötetek]
 c. – caput [fejezet; alfejezet – görög vagy latin nyelven íródott műben]
 Ch., ill. Chr. – chapter vagy chapitre [fejezet]
 col. – columnna [hasáb; feliraton]
 fig. – fragmentum [töredék]

²¹⁴ Vö. ehhez Wolf-Dieter HÜTTEROTH – Volker HÖHFELD: *Türkei* (Wissenschaftliche Länderkunden), Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2002 (második, teljesen átdolgozott kiadás. Jegyzetapparátus nélkül, egy szélesebb körű, nem szakmai olvasóközönség igényeit szem előtt tartó közlési móddal).

²¹⁵ A Magie könyvéről írott számos recenzió közül az alábbiakat emelném ki: M. GRANT, *The English Historical Review* Vol. 67, No. 262 /1952/, 79–83; továbbá. T. R. S. BROUGHTON, *The American Historical Review* 57,2 /1952/, 417–420. és J. H. OLIVER, *AJPh* 72,2 /1952/, 198–201. (Magyar nyelven I. SZEPESSY Tibor recenzióját: *AntTan* [Antik Tanulmányok] 1,4 /1954/, 318 sk.).

²¹⁶ Vö. Sirri ERINÇ – Necdet TUNÇDILEK: *The Agricultural Regions of Turkey*, *Geographical Review* 42,2 (1952), 179–203.

²¹⁷ Vö. Louis ROBERT (– Jean ROBERT): *Hellenica – Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques*, Tomes I–XIII, Limoges – Paris 1940–1965. – L. ehhez http://www.maisonneuve-adrien.com/collections/coll_hellenica.htm (az egyes kötetek tartalmi mutatóival).

²¹⁸ Néhány további kiegészítéssel és pontosítással l. ehhez uő. (= Arjan ZUIDERHOEK): *Oligarchs and Benefactors. Elite Demography and Euergetism in the Greek East of the Roman Empire*. In: Onno M. van Nijf – Richard Alston (szerk.), *Political Culture in the Greek City after the Classical Age*, Peeters [Publishers], Leuven–Paris–Walpole, Ma[ssachusetts] 2011; 185–195 (Ch. 7).

– Mindezek közösségi hátteréhez l. ugyancsak ő, Arjan ZUIDERHOEK: *The Ancient City*, Cambridge University Press, Cambridge 2016.

- ed. – edidit [a – görög vagy latin nyelvű – szöveget kiadta, illetve közölte]
edd. – ediderunt [a – görög vagy latin nyelvű – szöveget kiadták, illetve közölték]
ed. vagy edd. – edited by. A könyvet kiadta/kiadták, illetve a kötetet szerkesztette/szerkesztették
et al. – et alius [és más; kiadvány szerkesztőtársának feltüntetésénél]
et alii – [és mások; kiadvány szerkesztőtársainak vagy társszerzőinek feltüntetésénél]
fasc. – fasciculus [füzet – valójában kisebb terjedelmű, egy-egy résztémát feldolgozó könyv; egy kiadványsorozaton belül. Vö. Heft., ill. fascicule [francia], fascicle [angol]
has. – hasáb (könyvben; két függőleges részre osztott szedéstükör)
Heft – [füzet – valójában kisebb terjedelmű, egy-egy résztémát feldolgozó könyv; egy kiadványsorozaton belül. Vö. Beiheft: kiegészítő vagy pótfüzet]
hrsg. – herausgegeben von (ez után egy vagy több név következik). [A könyvet kiadta/kiadták, illetve a kötetet szerkesztette/szerkesztették]
Kap. – Kapitel [fejezet]
lin. – linea vagy lineae. Itt: sor vagy többnyire sorok egy-egy – görög vagy latin nyelvű – feliraton
loc. cit. – loco citato [az idézett helyen]
N. F. – Neue Folge [új sorozat – folyóiratoknál]
N. S. vagy NS – New Series [új sorozat – folyóiratoknál]
or. – oratio [szónoki beszéd]
sc. – scilicet [azaz, tudniillik (ti.)]
sq. – et sequens [és a következő oldal/fejezet/sor; vö. sk.]
sqq. – et sequentes [és a következő oldalak/fejezetek/sorok; vö. skk.]
s.v. – sub voce [a megadott címszó alatt]
Tome – [kötet]
Tomes – [kötetek]
Vol. – volume [kötet]
Vols. – volumes [kötetek]